

175 jaar vrouwen

Gelijkheid en ongelijkheid in België 1830-2005

Magda Michielsens

Een publicatie van de Raad de van Gelijke Kansen
voor Mannen en Vrouwen

175 jaar vrouwen

Gelijkheid en ongelijkheid in België 1830-2005

Magda Michielsens

Auteur

Magda Michielsens is dr. in de Letteren en Wijsbegeerte van de universiteit Gent. Zij werkte aan de universiteit Gent (NFWO) van 1969 tot 1977, aan de Arbeiders Hogeschool te Brussel van 1977 tot 1980 en van 1980 tot 2001 aan de universiteit van Nijmegen (Nederland). Van 2001 tot 2004 was zij verbonden aan het Vlaamse Steunpunt voor Gelijkekansenbeleid. Zij is sinds vele jaren professor vrouwenstudies aan de Universiteit Antwerpen. Bij veel van de ontwikkelingen op het terrein van emancipatie en gelijke kansen in België en Europa sinds de jaren tachtig was zij persoonlijk betrokken. Zij is:

- > stichtend lid van Sophia (1989-1990)
- > lid van de Sigma-club die voor de EU de Europese gender- en vrouwenstudies programma's inventariseerden en evalueerde (1993)
- > actief lid van Athena (1996-...)
- > editor van European Journal for Women's studies (1996-2002)
- > council member van Aoife (2000-)
- > aanwezig op de voorbereidende vergaderingen voor wat de Emancipatieraad werd
- > auteur en evaluator in het kader van het federale Steunpunt Vrouwenstudies (1990-1994).
- > voorzitter VAO vrouwenstudies (1999-...)
- > professor vrouwenstudies Universiteit Antwerpen (1990-...)
- > coördinator afstandsonderwijs vrouwenstudies (1999-...)
- > lid van de VLIR-commissie gelijke kansen (1999-2003)
- > lid van de ad lid adviescommissie gelijke kansen van de Vlaamse Raad voor het Wetenschapsbeleid (2000)
- > directeur Steunpunt Gelijkekansenbeleid (2001-2003)
- > docente vrouwenstudies Universiteit Nijmegen (1980-2001)
- > lid begeleidingsgroep voor de ontwikkeling van de Nederlandse EER (Emancipatie Effect Rapportage) (1994)
- > projectleider van de MEER (Media Emancipatie Effect Rapportage) (1999-2004)
- > promotor van Zorra (1998-...)
- > promotor van vele onderzoeksprojecten op het terrein van vrouwenstudies en gelijke kansen
- > lid stuurgroep van vele onderzoeken op het terrein van gelijke kansen m/v en gelijke kansen voor allochtonen
- > voorzitter van de Raad van Beheer van RoSa
- > auteur over differentie-feminisme, autonomie in verbondenheid, Mary Wollstonecraft, Simone de Beauvoir feminisme, Italiaanse immigrantes, Bulgaarse vrouwen na de transformaties in Oost-Europa, feministische klasiëken, vrouwen en media, mainstreaming.

Augustus 2005

Vaak wordt er in deze tekst gesproken van 'de eerste vrouw die

Voor wie denkt dat alle records ondertussen gebroken zijn dit: deze tekst werd afgewerkt terwijl op de Wereldkampioenschappen Atletiek in Helsinki Paula Radcliffe de marathon won in een tijd sneller dan die waarmee de legendarisch Emile Zatopek daar de marathon won in 1952.

Voor het eerst.

Op de wereldkampioenschappen in Helsinki werden alle disciplines door zowel mannen als vrouwen beoefend.

Voor het eerst.

Eileen Marie Collins was gezagvoerdster van het ruimteveer Discovery, van 26 juli tot 9 augustus leidde zij de ruimtereis.

Als ruimte-veterane was zij de eerste vrouwelijk gezagvoerder op een ruimtemissie.

Voor het eerst.

Inhoud

1. GELIJKE KANSEN VOOR VROUWEN EN MANNEN	11
2. VAN WAAR KOMEN WE?	21
2.1. Ongelijkheid in de eerste eeuw van België: 1830-1930	21
2.1.1. Volstreekte ongelijkheid	21
2.1.2. Vrouwbeeld	22
2.1.3. Politieke partijen en politieke participatie	35
2.1.3.1. Partijen	35
De Liberale Partij en vrouwen	36
De Katholieke Partij en vrouwen	37
De Belgische Werklieden Partij en vrouwen	37
2.1.3.2. Stemrecht	39
2.1.4. Arbeid	41
2.1.5. Onderwijs	45
2.1.6. De persoonlijke sfeer	48
2.1.7. Vrouwenorganisaties	50
2.1.8. Vrouwengeschiedenis	56
2.2. Veel gewonnen tussen 1930 en 1980	58
2.2.1. Tijdsbeeld	58
2.2.2. Vrouwbeeld	59
2.2.3. Politiek	66
2.2.4. Arbeid	70
2.2.5. Onderwijs	72
2.2.6. De persoonlijke sfeer	73
2.2.7. Vrouwenorganisaties	74
2.2.8. Vrouwen zijn overal: Internationale organisaties	83
2.2.8.1. Europa werkt voor vrouwen	83
2.2.8.2. Internationale conferenties en verdragen	83
3. WAAR STAAN WE ? 1980-2005	87
3.1. Tijdsbeeld	87
3.2. Vrouwbeeld	90
3.2.1. 'Gelijkheid en verschil' in de jaren tachtig	90
3.2.2. 'Gelijkheid en verschil' in de 21 ^{ste} eeuw	92
3.3. Politiek	98
3.4. Arbeid	104
3.4.1. Inleiding	104
3.4.2. De huidige situatie	104
3.5. Onderwijs	118
3.6. De persoonlijke sfeer	121
3.6.1. Abortus	121
3.6.2. Seksualiteit	130
3.6.3. De nieuwe man	131
3.7. Georganiseerde vrouwen	132
3.7.1. Vrouwenbeweging	132
3.7.2. Wereldconferenties	133
3.7.3. Het instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen	136
3.7.4. Vrouwenstudies & genderstudies: onderwijs en onderzoek	136
3.8. Genderinstrumenten	138
3.8.1. Positieve Discriminatie en Actie	138
3.8.2. Mainstreaming	140
3.8.3. Genderbudgetting of gendergevoelig budgetteren	142
3.8.4. Genderstatistieken & Indicatoren	144
4. TOT SLOT	147
BRONNEN	154
BIJLAGEN	161

Woord vooraf

Beste lezer,

In het kader van de talrijke activiteiten die plaatsgrijpen in dit Koninkrijk naar aanleiding van het 175 jarig bestaan, meenden wij als Raad zeker een lacune te moeten opvullen.

Wij stelden inderdaad vast dat er hoegenaamd geen enkel initiatief genomen werd om enerzijds belangrijke Belgische vrouwen voor het voetlicht te brengen, laat staan initiatieven genomen werden om de strijd rond gelijke kansen tussen mannen en vrouwen een bijzondere aandacht te verlenen.

Daarom dachten wij als Raad er goed aan te doen om zelf in te staan voor een publicatie terzake.

Gezien onze beperkte middelen en mogelijkheden hebben wij een kader geschetst binnen dewelke we de tekst hebben laten schrijven door een experte terzake, zijnde Professor Magda Michielsens.

Het resultaat van deze samenwerking heeft u momenteel in handen.

Wij hopen dat het u zal aanzetten om heel kritisch mee verder te denken rond de evolutie van het gelijke kansenbeleid in België.

Wij stellen namelijk vast dat we op dit ogenblik van de strijd rond gelijkheid afglijden naar een strijd die gevoerd wordt onder de naam “diversiteit” maar waarbij men eraan voorbij gaat dat de gelijkheid tussen mannen en vrouwen nog lang geen verworvenheid is.

Bovendien stellen wij vast dat in het geregionaliseerde België momenteel het gelijke kansenbeleid verschillende snelheden kent al naargelang de plaats waar men zich bevindt.

Het zal een politieke uitdaging worden om op het ogenblik dat men het 200-jarig bestaan van het Koninkrijk België viert te kunnen aantonen dat overal te lande de gelijkheid tussen mannen en vrouwen, zowel juridisch als in de feiten, een realiteit is.

Het is de innigste wens van de Raad daar te kunnen aan meewerken en deze realisatie te zien vorm krijgen.

Wij wensen u veel leesgenot toe en willen van de gelegenheid gebruik maken om u te verwijzen naar onze website: www.raadvandegelijkekansen.be waar u meer informatie vindt over onze werking en onze doelstellingen.

Namens de Raad,

Myriam Van Varenbergh,
Voorzitter

1 – Gelijke kansen voor vrouwen en mannen

‘Gelijke kansen’ voor vrouwen en mannen is een vorm van eenvoudige sociale rechtvaardigheid. De weg ernaartoe is moeilijk geweest, en we zijn er nog niet. De ongelijkheid tussen mannen en vrouwen is in het verleden zo gigantisch groot geweest dat het pad om de ongelijkheden te herstellen wel bijzonder moeilijk te bewandelen is. De juridische en principiële gelijkheid vormt geen probleem meer. Zij wordt tegenwoordig vrij algemeen erkend. De feitelijke gelijkheid tussen mannen en vrouwen is op vele punten nog niet gerealiseerd, en er zijn nieuwe problematieken opgedoken.

Gelijke kansen bieden aan mannen en vrouwen betekent dat de maatschappij zo ingericht is dat mannen en vrouwen op dezelfde manier uitgerust zijn om aan het maatschappelijk proces deel te nemen, posities in te nemen, zich te realiseren op economisch vlak, zich intellectueel te ontplooien, een carrière uit te bouwen, participant te zijn in gezinsrelaties en gelukkig te zijn. Als er echt gelijke kansen bestaan voor mannen en vrouwen is gender geen bepalende factor in de levensloop van mensen.

Gender verwijst naar de sociale constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Het is de algemene term, die de laatste tien jaar algemeen ingeburgerd is en verkozen

wordt boven 'geslacht' omdat hij aangeeft dat de wijze waarop mannen en vrouwen invulling geven aan hun biologische mannelijkheid en vrouwelijkheid in grote mate bepaald is door de opvoeding, vorming, scholing, gewoontes, godsdienst, traditie, de werking van sociale instituties, sociale verwachtingen, regels en wetten. Het socialisatieproces is minstens even belangrijk als de biologische basis. Het belangrijkste van het gedachtencomplex rond gender is het feit dat er een 'gendermachine' is waarop ingewerkt kan worden. Aan de 'gendermachine' kunnen veranderingen aangebracht worden: scholen, wetten, gezinnen, godsdienstige instellingen, winkels, organisaties, omgangsvormen kunnen veranderen. Spontaan en gestuurd door het beleid.

Mensen worden niet geboren met 'gelijke kansen'. Zij worden geboren in verschillende buurten, (familie)tradities, met verschillende godsdiensten of zonder, met verschillende gezondheid of lichamelijke aanleg, met verschillende intelligentie en andere mentale kwaliteiten. Gelijke kansen zijn een utopie, mensen hebben geen gelijke kansen, en geen enkel beleid kan daar aan remediëren tot er gelijke startposities ontstaan. Het is niet realistisch om te denken dat 'gelijke kansen' in algemene zin mogelijk zijn. Recent is men 'gelijke kansen' in steeds bredere zin gaan gebruiken. Jarenlang was 'gelijke kansen' een begrip dat in de eerste plaats verwees naar 'gelijke kansen voor mannen en vrouwen'. Tegenwoordig wordt het heel vaak gebruikt om 'gelijke kansen voor kansengroepen' aan te duiden, waarmee dan verwezen wordt naar vrouwen, alloctonen, ouderen, holebi's, gehandicapten. In deze

publicatie behandelen we enkel 'gelijke kansen voor mannen en vrouwen'.

Uitgangssituaties zijn anders voor mannen en vrouwen, zijn anders voor verschillende socio-economische groepen, zijn anders naargelang godsdienstige achtergrond, zijn anders voor vrijzinnigen en gelovigen, zijn anders in de stad dan op het platteland, zijn anders naargelang de gezinssamenstelling, leeftijd, gezondheidstoestand,...

Verschiedende uitgangssituaties treden trouwens in heel de levensloop op. Steeds opnieuw komt men in nieuwe (start)situaties terecht. De startpositie na het afstuderen verschilt van persoon tot persoon, de kansen die iemand heeft na een scheiding verschillen, na het herstel van een zware ziekte, nadat men het slachtoffer is geweest van zinloos geweld. Steeds opnieuw is er sprake van nieuwe kansen, en zijn de troeven die men heeft om verder te doen verschillend naargelang gender, sociale klasse, familieverbanden, financiële omstandigheden, intellectuele mogelijkheden, godsdienst, en nog vele andere determinanten. De kansen gelijk trekken, en dit steeds opnieuw? Is dit de taak van het beleid? Het is de vraag of een maatschappij die dit zou kunnen denkbaar (en leefbaar) is. Alles hangt af van de referentiegroep die men hanteert om te spreken van 'gelijk'.

Gelijke kansen voor vrouwen zijn het eenvoudigst om te bedenken: mannen vormen het vergelijkingspunt. Als vrouwen kansen hebben die gelijk zijn aan de kansen van mannen, dan worden ze niet gediscrimineerd wegens hun gender, worden ze niet uitgebuit omdat ze

vrouw zijn, worden ze niet onderdrukt als vrouw. “Niet omdat ik vrouw ben !”: wie gelijke kansen wil, eist dat vrouw-zijn niet de bepalende factor is om iets wel en niet te mogen, wel of niet te hebben. Het is misschien niet eenvoudig om te realiseren, maar toch is de gedachte vrij eenvoudig. Mannen en vrouwen moeten gelijke rechten hebben en als ze ongelijk worden behandeld, dan is er sprake van onrechtvaardigheid. Deze gedachte is algemeen geaccepteerd.

Beleidsmatig is het bieden van gelijke kansen m/v een zware taak. Alle betrokken beleidsmakers weten dat ze tegelijk verticaal en horizontaal moeten werken. Ze moeten zowel maatregelen nemen die rechtstreeks de gelijkheid of gelijke kansen bevorderen, of gelijke rechten installeren, als op alle beleidsterreinen zorgen dat de gendergelijkheid gerespecteerd en bevorderd wordt.

Wat is de doelstelling van gelijke kansenbeleid? Zwakke startposities verstevigen, discriminatie bestrijden, zich reproducerende achterstand tegengaan en krachten vrijmaken.

Wat is de doelstelling in het kader van gelijke kansen niet? Een egalitaire samenleving, waarin prestaties niet gehonoreerd worden en nooit renderen. Dit zit in alle geval niet vervat in het concept. Niet iedereen die het eens is over ‘gelijke kansen m/v’ of over ‘gelijke rechten m/v’ is het ook eens over de doelstelling ‘gelijkheid m/v’ of over een ‘egalitaire samenleving’ als einddoel en ideaal bij het werken aan gelijkheid van kansen. Hoewel er dus een stevige consensus lijkt te zijn over de gelijke rechten van

mannen en vrouwen is het een terrein waarop elke verdere stap zwaar politiek en ideologisch geladen is.

Er heerst een moeizame terminologie op dit terrein: gelijke kansen, gelijke rechten, gelijkheid, emancipatie, empowerment, antidiscriminatie,... het ligt allemaal dicht bij elkaar, maar het is niet onderling inwisselbaar. Eén ding is zeker: gelijke kansen gaan over meer democratie, grotere emancipatie, meer keuzes, meer vrijheid, meer vaardigheden en weerbaarheid. Gelijke kansen hebben in de eerste plaats te maken met gelijke rechten: geen gelijke kansen zonder gelijke rechten. Maar rechten alleen zijn niet voldoende. Daarnaast moeten er omstandigheden zijn waarin effectief gebruik kan gemaakt worden van die gelijke rechten. Als de rechten er niet zijn kunnen vrouwen maar één kant uit: vechten om de wetten te veranderen. En dat hebben vele vrouwen gedaan.

Een roep om gelijke kansen is steeds een roep naar een ingreep om kansen gelijkter te maken – en dat appèl gaat tegenwoordig meestal naar de overheid. Het begin van wat nu gelijke kansenbeleid is ligt echter bij de emancipatie-bewegingen. Het brede apparaat dat zich tegenwoordig inzet, op internationaal, federaal, regionaal en lokaal vlak, om te komen tot een grotere rechtvaardigheid voor vrouwen in vergelijking tot mannen is gegroeid vanuit het verzet van vrouwen tegen hun ongelijke behandeling door werkgevers en overheid, én hun verzet tegen individuele mannen die hen onwaardig hebben behandeld.

De termen ‘ontvoogdingsbeweging, ontvoogdingsstrijd, emancipatiebeweging’ lijken oud, verouderd zelfs, maar

toch dienen we onze bekommernis met gelijke kansenbeleid niet in de eerste plaats te zien als een sociale technologie in handen van de overheid, op aandringen van gesubsidieerde ngo's. We moeten het huidige beleid zien in de context van de bevrijdingsbewegingen en de toestanden die de bevrijding en ontvoogding nodig maakten.

In de theorieën over gelijke kansen wordt een onderscheid gemaakt tussen de gelijkheid van startposities en gelijkheid van uitkomsten. Waarop moet men de gelijkheid van kansen beoordelen, op de startposities, of op de gerealiseerde kansen? Als in principe de gelijke startposities er wel zijn, maar er blijkt systematisch dat een bepaalde groep die kansen verguldt en een andere groep niet (mannen/vrouwen, allochtonen/autochtonen, hetero's/holebi's), dan is het misleidend om toch van 'gelijke' kansen te blijven spreken.

Wat zullen we in deze publicatie doen? We zullen de (on)gelijkheid tussen mannen en vrouwen belichten door bestaande ongelijkheden en discriminaties in de loop van het bestaan van België aan te wijzen. Daarbij zullen we het niet nalaten verzet en actie tegen ongelijkheid van vrouwen en mannen in de verf te zetten. Er zijn stevige resultaten geboekt, en die verdienen onze aandacht.

Het overzicht bestaat uit drie delen:

- > de eerste eeuw van België, van 1830 tot 1930
- > de periode van 50 jaar tussen 1930 en 1980
- > de periode na 1980 tot nu.

Voor de verschillende periodes gebruiken we dezelfde indeling:

- > hoe keek men naar vrouwen, zowel in de dominante orde als door de ogen van de rebel die het niet eens was met wat op dat ogenblik de orde van de vanzelfsprekendheid uitmaakte;
- > politieke participatie, vertegenwoordiging en politieke rechten;
- > arbeid, vrouwen op de arbeidsmarkt, voor of tegen 'vrouwenarbeid', 'vrouwenberoepen';
- > onderwijs, scholingsgraad, schoolkeuze, onderwijskansen;
- > privé-leven of persoonlijke sfeer: de belangrijkste evenementen in verband met gezinsleven, seksualiteit, voortplanting, in de mate dat de overheid er iets mee te maken heeft;
- > vrouwenorganisaties, 'wat hebben vrouwen zelf gedaan?' en 'wat wordt speciaal voor vrouwen gedaan?';
- > bijzonderheid, in elke periode behandelen we als laatste punt een opvallend thema voor die periode.

Dit alles gebeurt zo systematisch en chronologisch mogelijk, wat niet steeds gemakkelijk te combineren is. Er worden geen grote discussie beslecht en we benadrukken onze persoonlijke standpunten niet. We geven een overzicht met de hoger aangeduide punten.

175 jaar België: we beperken ons tot de federale materies, en gaan niet in detail in op het Vlaamse, Waalse en Brusselse gelijke kansenbeleid.

175 jaar vrouwen: we kunnen slechts enkele ontwikkelingen aanstippen en hopen hiermee voldoende wegwijzers te bie-

den om meer vrouwen op het spoor te komen en toe te laten om in andere publicaties en op websites de informatie verder uit te diepen. De publicatie kwam tot stand in opdracht van de Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen. Het past dus, vooruitlopend op de behandeling van andere organisaties en instellingen die zich bezig houden met gelijke kansen, in te gaan op de betekenis van de Raad.

De Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen is een federaal adviesorgaan, opgericht bij Koninklijk Besluit van 15 februari 1993. Federaal: de raad houdt zich bezig met kwesties die van belang zijn voor het beleid van de federale overheid.

Adviesorgaan: de raad geeft raad, zo hoort dat voor een adviesorgaan, en doet dat onder de vorm van gepubliceerde adviezen, rapporten, onderzoeken, voorstellen en adviezen o.a. aan de federale minister die zich bezighoudt met gelijke kansen m/v. De geschiedenis van de raad gaat verder terug dan 1993. De raad is de voorzetting de Commissie Vrouwenarbeid die reeds in 1975 ontstond en de Emancipatieraad die in 1986 werd opgericht. Het is niet toevallig dat de Commissie Vrouwenarbeid precies in 1975 ontstond. 1975 was immers het Jaar van de Vrouw, ingesteld door de Verenigde Naties.

De website van de Raad geeft een uitgebreid overzicht van de werking, de structuur en de producten die vanuit de Raad een bijdrage leveren aan het realiseren van gelijke kansen voor mannen en vrouwen¹.

1. <http://www.raadvandegelijkekansen.be>

Als men bijvoorbeeld het overzicht raadpleegt van de adviezen die de Raad, en daarvoor de Commissie Vrouwenarbeid, heeft verstrekt en men laat dan zijn sociologische verbeelding werken, kan men een imaginaire tocht maken langs de vrouwenstrijd, het emancipatie – en het gelijkheidsbeleid in België van 1975 tot nu. Men kan bij de Raad ook alle informatie vinden over de wetgeving in verband met gelijkheid van mannen en vrouwen.

Om de inleiding te besluiten nog enkele terminologische opmerkingen over mannen en vrouwen, emancipatie en gender.

In gewone spreektaal hebben we het over 'mannen en vrouwen'. We zijn gewend om mannen eerst te zetten. Waarom eigenlijk? Omdat de standaard uitdrukking zo luidt, maar nog weinig mensen zijn bereid om dat als afdoende reden te aanvaarden. We zijn uiteraard niet verplicht om ons bij de patriarchale taalconventies neer te leggen. Waarom zouden we niet spreken van 'vrouwen en mannen'? Het klinkt ongebruikelijk, het stoort zelfs een beetje. Des te beter dus. Enkel waar de terminologie in een Koninklijk Besluit vastligt (Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen, bijvoorbeeld) respecteren we in deze tekst de geformaliseerde volgorde.

Toen Miet Smet in 1985, als eerste binnen de regering een opdracht kreeg in verband met de positie van vrouwen, was haar titel op dit punt 'Staatssecretaris voor Maatschappelijke Emancipatie'. De term 'emancipatie' was het geliefde trefwoord in de internationale vrouwenbeweging om te verwijzen naar de verbetering van de maat-

schappelijke positie van vrouwen. Het drukte het streven uit naar meer ontwikkelingsmogelijkheden, betere opleiding, grotere autonomie, meer rechten (en tenminste dezelfde rechten als mannen). De term wordt minder en minder gebruikt. Niet in de laatste plaats omdat het onduidelijker is geworden wat verstaan wordt onder 'emancipatie'. We zullen in deze publicatie zuinig zijn met de term en de betekenis ervan niet als vaststaand aannemen.

In de loop van de jaren negentig van de 20ste eeuw raakte de Engelse term 'gender' steeds meer ingeburgerd. Hij komt in alle talen voor, en dus ook in het Nederlands, en het Frans, hoewel men daar een alternatief heeft met 'genre'. Gender verwijst naar de sociale constructie van vrouwelijkheid en mannelijkheid. Of er een typische vrouwen- en mannenrol is in een maatschappij en hoe die rollen ingevuld worden is niet biologisch bepaald maar sociaal en cultureel. Met het gebruik van de term 'gender' worden vrouwen én mannen vermeld. Als iets een genderkwestie is dan is daar tegelijk mee gezegd dat het niet enkel een vrouwenprobleem is, maar een kwestie voor mannen én vrouwen. Ook dat aspect van het genderperspectief staat de laatste jaren sterk op de voorgrond.

2 – Van waar komen we ?

2.1 – ONGELIJKHEID IN DE EERSTE EEUW VAN BELGIË: 1830–1930

2.1.1. Volstreckte ongelijkheid

Voor vrouwen betekende het ontstaan van België geen bijzondere verandering. Er was geen gelijkheid tussen vrouwen en mannen, vrouwen verkeerden in een toestand van rechteloosheid. De grondwet mocht dan een progressief karakter vertonen, dat drukte zich niet uit in gelijke rechten voor mannen en vrouwen. Dit is niet uitzonderlijk voor het nieuwe België want gelijkheid tussen mannen en vrouwen bestond in de eerste helft van de 19de eeuw nergens in de wereld.

De volstreckte ongelijkheid tussen vrouwen en mannen in het nieuwe België was een erfenis van de Code Napoleon, waarin vrouwen, en in het bijzonder gehuwde vrouwen, geen rechten hadden.

De afwezigheid van gelijkheid en de rechteloosheid van de vrouw was in die tijden echter wel een onderwerp van discussie. Het is niet zo dat niemand op het idee kwam dat er iets mis was met de situatie waarin meisjes en vrouwen gehouden werden door de heersende wetten, door mannen, en door de macht van de gewoonte.

Meisjesopvoeding was een onderwerp van maatschappelijk debat, en ook in België waren vrouwen actief om het onderwijs voor meisjes te verbeteren. Reeds vroeg was iedereen die verandering wilde in de situatie van vrouwen ervan overtuigd dat opvoeding de belangrijkste hefboom tot emancipatie was.

2.1.2. Vrouwbeeld

In Engeland was Mary Wollstonecraft (1759-1797) actief geweest om de onderdrukking van vrouwen aan te klagen en te beargumenteren dat vrouwen een opleiding dienden te krijgen. Met een betere vorming zouden zij, indien nodig, op eigen benen kunnen staan, zouden zij kunnen kiezen hoe ze wilden leven, en zouden zij betere moeders kunnen zijn. Het was voor Wollstonecraft een belangrijk argument dat vrouwen met een betere opvoeding ook beter voor hun kinderen zouden zorgen. Dit argument gebruikte zij in discussies met de mannelijke intellectuele en politieke leiders uit haar tijd. Zo sprak zij in het voorwoord van haar belangrijkste boek M. Talleyrand-Perigord aan. Deze Franse bisschop en medeopsteller van de *Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger* uit 1789 was het soort man dat overtuigd moest worden door haar argumenten. Vrouwen waren niet haar doelpubliek, machtige mannen waren dat wel. Het voorwoord van haar *A Vindication of the Rights of Women* (1792) vat haar pleidooi samen: “mannen, ge kunt toch niet toezien dat uw kinderen zo lang in de handen zijn van hun moeders als die vrouwen domme wichten zijn. Vrouwen zouden ver-

standiger handelen ten bate van hun kinderen, zij zouden eindelijk ophouden met al die futiliteiten waarmee ze zich bezig houden, ze zouden minder koketteren en meer nadenken als ze een betere vorming zouden krijgen.” Haar argumenten waren zo scherp dat Mary Wollstonecraft in de 20ste eeuw door sommigen als misogyn wordt aanzien².

Wollstonecraft vond dat vrouwen zich teveel overleverden aan futiliteiten, dat ze ijdel waren, geen verstand hadden en niets deden om hun capaciteiten te ontwikkelen. Ze vond hen slaafs of tiranniek, egocentrisch of opvliegend. Bovendien zorgden ze vaak slecht voor hun kinderen. Wollstonecraft wilde dat mannen dat zouden inzien en ervoor zouden zorgen dat vrouwen zich konden ontwikkelen, want ze geloofde niet dat de negatieve eigenschappen van vrouwen aangeboren waren. Ze werden dom gehouden, en dat is dom. Diegene die zo vaak genoemd wordt omdat ze de eerste systematische en uitgebreide feministische tekst schreef keek dus zeer kritisch naar haar eigen gender, en daaruit putte ze mede haar feminisme.

Mary Wollstonecraft formuleerde haar claims onder de vorm van ‘rechten’: *A Vindication of the Rights of Women* (1792). Het feit dat het haar over ‘rechten’ ging is fundamenteel. Zij was een kind van de Franse Revolutie. Burgerschap en rechten van burgers werden opgeëist. Maar ondanks alle ‘gelijkheid, vrijheid en broederlijkheid’ zou er in de Franse Revolutie zonder vrouwen als Mary Wollstonecraft, Olympe de Gouge, Manon Roland en Théroigne de Méricourt weinig te doen geweest zijn over vrouwen en hun rechten.

2. Zie: Gubar (1994) en Michielsens (1998)

In haar *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België (1830-1960)* uit 1980 vermeldt Denise De Weerd een Belgische voorloopster van de strijd om vrouwenrechten: Théroigne de Méricourt (1762-1817). Zowel Mary Wollstonecraft als Théroigne de Méricourt waren begeesterd door de Franse Revolutie. Zij waren voorvechters van de strijd om de vrouw, net zo goed als de man, als ‘burger’ te beschouwen, met rechten en plichten.

De vrouwelijke revolutionairen haalden weinig van hun eisen binnen. De ideeën leefden wél voort, maar veel praktische verwezenlijkingen in het revolutionaire proces werden er in de 18de eeuw niet bereikt. Er is enkel het tragische en cynische voorbeeld van Olympe de Gouges: ze werd op haar wenken bediend in haar eis dat vrouwen en mannen gelijk moesten behandeld worden wat de doodstraf betreft. Op 3 november 1793 stierf zij onder de guillotine. Dat ‘recht’ viel ook andere vrouwen te beurt, zoals Marie-Antoinette, Charlotte Corday, Anne Leclerc (zij was de eerste), en Madame Roland³.

De rechten van de vrouw, zoals geformuleerd door Olympe de Gouges, zijn van historisch belang. Vrouwen in de 18de eeuw hebben zich gebogen over de ‘gelijkheid’ van mannen en vrouwen en hun eisen gesteld⁴.

3. Zie: *Les Guillotinés de la Révolution française*: <http://les.guillotines.free.fr/index.htm>

4. Zie bijvoorbeeld: Bessières, Yves & Niedzwiecki, Patricia (1991). *Women in the French Revolution*. Speciaal nummer van *Women of Europe*.

ARTIKEL ÉÉN

De vrouw wordt vrij geboren en blijft juridisch de gelijke van de man. De sociale verschillen mogen slechts hun oorsprong vinden in het gemeenschappelijk belang.

ARTIKEL TWEE

De doelstelling van elke politieke vereniging is het behoud van de natuurlijke en onaantastbare rechten van de vrouw en de man: die rechten omvatten de vrijheid, het eigendomsrecht, de zekerheid en vooral het verzet tegen onderdrukking.

ARTIKEL DRIE

Het principe van alle soevereiniteit berust voornamelijk op de eenheid, hetgeen in feite neerkomt op de verbintenis tussen man en vrouw: geen enkel lichaam, geen enkel individu kan een gezag uitoefenen dat hier niet uitdrukkelijk uit voortvloeit.

ARTIKEL VIER

Vrijheid en rechtvaardigheid bestaan erin alles terug te geven wat aan een ander toekomt; zo wordt de uitoefening van de natuurlijke rechten van de vrouw alleen maar beperkt door de eeuwigdurende tirannie van de man; die beperkingen moeten worden hervormd door de wetten van de natuur en de rede.

>>

ARTIKEL VIJF

De wetten van de natuur en de rede verbieden elke handeling die nadelig zou kunnen zijn voor de maatschappij: alles wat niet door die wijze en goddelijke wetten wordt verboden, kan niet worden verhinderd, en niemand kan gedwongen worden iets te doen wat niet door die wetten wordt voorgeschreven.

ARTIKEL ZES

De wet moet de uitdrukking zijn van de algemene betrachtingen; alle 'Citoyennes' en 'Citoyens' (burgers) moeten persoonlijk of door hun vertegenwoordigers bijdragen tot de opstelling ervan; zij moet voor iedereen gelijk zijn: alle 'citoyennes' en alle 'citoyens', die in haar ogen gelijk zijn, moeten in gelijke mate toegelaten worden tot alle hoge ambten, functies en openbare arbeidsplaatsen, en dit volgens hun capaciteiten, en zonder enig ander onderscheid dan hun deugd en hun talent.

ARTIKEL ZEVEN

Er wordt voor geen enkele vrouw een uitzondering gemaakt; zij zal worden beschuldigd, gearresteerd en aangehouden in de door de wet voorziene gevallen. Zowel mannen als vrouwen zullen aan deze strenge wet gehoorzamen.

ARTIKEL ACHT

De wet moet slechts de strikt noodzakelijke straffen opleggen, en men kan slechts worden gestraft uit hoofde van een wet die voor het misdrijf werd opgesteld en afgekondigd, en die wettelijk van toepassing is op de vrouw.

ARTIKEL NEGEN

Voor vrouwen die schuldig worden bevonden moet de wet in al haar strengheid worden toegepast.

ARTIKEL TIEN

Niemand mag lastig gevallen worden omwille van zijn mening (ook niet omwille van de meest fundamentele); de vrouw heeft het recht het schavot te bestijgen. Ze moet eveneens het recht hebben een podium te beklimmen, op voorwaarde dat haar verkondigingen de door de wet vastgelegde openbare orde niet verstoren.

ARTIKEL ELF

Het vrij uitwisselen van gedachten en meningen is één van de meest kostbare rechten van de vrouw, aangezien deze vrijheid de wettelijkheid verzekert van de vaders ten opzichte van hun kinderen. Dus elke 'citoyenne' moet vrij kunnen zeggen: ik ben de moeder van een kind dat het uwe is, zonder dat zij door wrede veroordelingen gedwongen wordt de waarheid te verdoezelen; zonder in te staan voor het misbruik dat van deze wet kan worden gemaakt voor de gevallen die door de wet zijn bepaald.

ARTIKEL TWAALF

De waarborgen van de rechten van de vrouw en de 'citoyenne' vereisen een grotere doelmatigheid; die waarborg moet worden ingevoerd ten behoeve van iedereen, en niet voor de weinigen aan wie hij wordt toevertrouwd.

ARTIKEL DERTIEN

Voor de instandhouding van de openbare macht, en voor de administratiekosten zijn de bijdragen van de man en de vrouw gelijk; zij neemt deel aan alle zwaar werk, aan alle lastige taken; dus moet zij in dezelfde mate deel hebben aan de verdeling van taken, arbeidsplaatsen, lasten, van de ambten, de waardigheden en de industrie.

ARTIKEL VEERTIEN

De 'citoyennes' en 'citoyens' hebben het recht om zelf, of door hun vertegenwoordigers, de noodzaak van de openbare bijdragen vast te stellen. De 'citoyennes' mogen hiermee slechts instemmen door het toelaten van een gelijke verdeling, niet alleen voor wat betreft het fortuin, maar ook voor de openbare administratie, en hebben het recht het evenredig bedrag te bepalen, alsook de basis, de heffing en de duur van de belasting.

ARTIKEL VIJFTIEN

Het merendeel van de vrouwen, die voor hun bijdrage bij de mannen worden geteld, heeft het recht om aan elke openbare vertegenwoordiger rekenschap te vragen van zijn administratie.

ARTIKEL ZESTIEN

Een maatschappij waar de waarborg van de verschillende machten niet verzekerd wordt, en de scheiding der machten niet bepaald wordt, heeft geen grondwet; de grondwet bestaat niet indien de meerderheid van de individuen die de natie vormen, niet heeft deelgenomen aan haar opstelling.

ARTIKEL ZEVENTIEN

Bezittingen zijn van alle geslachten samen of afzonderlijk; zij zijn voor iedereen een onschendbaar en heilig recht; ze kunnen niemand worden ontnomen als echt natuurpatrimonium, tenzij de openbare noodzaak, na wettelijke vaststelling, het zou eisen en op voorwaarde dat een eerlijke en vooraf vastgestelde schadevergoeding wordt betaald.

Opmerkelijk is dat de ‘gelijkheid’ zoals ze in dit moedig pamflet wordt ingevuld vele verwijzingen bevat naar ‘de natuur’. Bij moderne feministen zijn zulke formuleringen niet langer gebruikelijk. Ook de coöperatieve opstelling ten aanzien van mannen valt op. Dat is een tijdje in onbruik geweest, maar is ook vandaag terug zeer gangbaar. Artikel 7 werd als het ware wel toegepast op Olympe de Gouges zelf. Een droevig lot voor de voorvechtster van vrouwenrechten.

Théroigne de Méricourt eindigde niet op het schavot maar in het gekkenhuis. Ze bracht er de laatste 23 jaar van haar leven door, opgesloten op aandringen van haar broer.

Haar levensgeschiedenis is niet onopgemerkt voorbij gegaan. Zij werd de inspiratiebron van de beroemde psychiater d’Étienne Esquirol van Salpêtrière en later van kunstenaars. En in 2004 leende zij haar naam voor de prijs die jaarlijks, door de Franstalige Vrouwenraad (*Conseil des Femmes Francophones de Belgique*, CFFB), zal uitgereikt worden aan een Waalse vrouw die durft handelen om de gelijkheid van mannen en vrouwen te realiseren. De eerste laureate in 2004 was Charlotte Hauglustaine, de vrouw die in 1966 de FN-vrouwenstaking leidde (zie verder).

Ook de Code Napoléon, die na de Franse revolutie kwam, bevatte weinig goeds voor vrouwen. In het burgerlijk wetboek staan vrouwen gelijk met minderjarigen en ontoerekeningsvatbaren. Ze kunnen en mogen niets zonder hun echtgenoot. Vooral het huwelijk is gevaarlijk voor vrouwen: eens gehuwd vallen zij volledig onder de voogdij van hun echtgenoot.

Op de internationale filosofische scène zijn de beginjaren van België ook de invloedrijke jaren van John Stuart Mill (1806-1873) en zijn vrouw Harriet Taylor (1807-1858). Zijzelf waren van oordeel dat hun tijd niet rijp was voor hun ideeën, maar toch is gebleken dat Mills’ *The Subjection of Women* (1869) onmiddellijk grote invloed heeft gehad. Het boek werd in vele talen vertaald en is de voedingsbodem gebleken voor de vrouwenstrijd rond de vorige eeuwwisseling. Het werd ook de tekst waarmee progressieve politici en intellectuelen hun argumenten onderbouwden in verband met politieke rechten van vrouwen en het recht op onderwijs voor meisjes en vrouwen.

De argumenten van Mill en Taylor waren de volgende⁵:
> Het is niet eerlijk: gelijkheid tussen mannen en vrouwen is een kwestie van sociale rechtvaardigheid; het is moreel niet aanvaardbaar dat vrouwen afhankelijk kunnen zijn van de eerste de beste *boerenpummel*, enkel omdat hij een man is⁶.

5. John Stuart Mill en Harriet Taylor werkten samen sinds zij jonge twintigers waren. Ze trouwden in 1851, twee jaar nadat Harriet weduwe was geworden. Bij hun huwelijk legden ze een notariële acte neer waarin John Stuart Mill verklaarde afstand te doen van alle rechten die hij door het huwelijk automatisch over zijn vrouw kreeg. De verklaring was een vorm van protest tegen de rechteloosheid van getrouwde vrouwen. John Stuart Mill heeft voortdurend benadrukt dat zijn publicaties steeds mede de verdienste waren van zijn geliefde en latere vrouw, Harriet Taylor Hardy. *The Subjection of Women* is na haar dood gepubliceerd.

6. Het is een indringende formulering en daarom is het goed om ze aan te halen. Het is niet zo dat John Stuart Mill altijd in een populaire taal schreef. Helemaal niet, maar wel helder, duidelijk en diepgaand.

- > Gewoontes moeten bestreden worden en niet per se gerespecteerd. Respect voor de heersende cultuur leidt ertoe dat men er niets durft aan te veranderen; zo blijven mistoestanden duren, brengen ze mensen schade en onrecht toe, en blijven ze *customs* genoemd worden alsof daarmee iets is verklaard of goedgepraat. Onvoorwaardelijk respect voor cultuur is dom en maatschappelijk hinderlijk.
- > De progressieve samenleving (en er zijn veel mensen die progressief zijn en willen zijn in Mills' tijd, zo zegt hij) is gebaseerd op eigen prestaties, niet op geboorterecht. Nochtans zijn dezelfde mensen die zich progressief noemen bereid om voor vrouwen een uitzondering te maken: zij mogen zich niet realiseren en mogen niet presteren op gebieden die zij kiezen. Dit is inconsequent en de zogenaamde progressieven zouden dat onder ogen moeten zien.
- > Wetten die de voortuitgang belemmeren moeten gewijzigd worden.
- > Men sluit de ogen voor het geweld tegen vrouwen en het rechterlijk apparaat is medeplichtig.
- > De samenleving kan het zich niet permitteren om de helft van de talenten ongebruikt te laten.

Een bekend Nederlands voorbeeld dat de invloed van Mill aantoonde is de carrière van Aletta Jacobs (1854-1929), die in 1872 toegelaten werd aan de universiteit van Groningen, medicijnen studeerde en van grote betekenis is geweest voor vrouwen en de vrouwenbeweging. De argumentatie van de voorstanders om haar tot de universitaire studie in de geneeskunde toe te laten was geba-

seerd op de inzichten van John Stuart Mill. De teksten van John Stuart Mill en Harriet Taylor waren mede de voedingsbodem voor de 'suffragettes', de vrouwen die rond de vorige eeuwwisseling vochten voor stemrecht.

In Engeland hebben de suffragettes op het einde van de 19de eeuw tot aan het begin van de Eerste Wereldoorlog veel herrie geschopt. Zij maakten indruk en hebben uiteindelijk een deel van hun doelstellingen verwezenlijkt. Zij vochten voor *votes for women*. Vaak werd daar op hun pamfletten onmiddellijk aan toegevoegd: *chastity for men*. Stemrecht voor vrouwen en kuisheid voor mannen. Het was een beweging die zagezegd maar één onderwerp had, stemrecht, maar het feit dat in hun slogans verwezen werd naar het seksueel gedrag van mannen, geeft al aan dat zij vonden dat er meer mis was met de maatschappij dan het ontbreken van politieke rechten voor vrouwen. Zij vochten tegen het 'patriarchaat'. Ze wilden dat de alleenheerschappij van mannen doorbroken werd, en strategisch dachten zij dat het verwerven van stemrecht een grote stap in de goede richting zou zijn.

Ook socialistische en communistische vrouwen zijn op het internationale toneel verschenen in die jaren. Clara Zetkin (1857-1933) en Alexandra Kollontaj (1872-1952) zijn hiervan de grote voorbeelden. Nog steeds wordt 8 maart gevierd, de Internationale Vrouwendag, die in het leven werd geroepen door Clara Zetkin. Tijdens een bijeenkomst van socialistische vrouwen in 1910 in Kopenhagen werd op voorstel van Clara Zetkin beslist jaarlijks op 8 maart een bijeenkomst te houden van socialistische vrouwen.

De traditie werd voorgezet, vanaf 1975 ondersteund en erkend door de V.N., en het evenement is nu uitgegroeid tot de Internationale Vrouwendag.

Voor communisten was stemrecht in de parlementaire democratie geen belangrijk punt. Alexandra Kollontaj wilde zelfs geen feministe genoemd worden: zij vond dat feminisme te beperkt was, en richtte zich op vrouwen binnen de grote maatschappijverandering, binnen de revolutionaire beweging. Dat noemde zij geen feminisme. Zij vocht voor een andere maatschappij, en was ervan overtuigd dat in een socialistische maatschappij vrouwen gelijk zouden zijn aan mannen. Vrouwen zouden dezelfde rechten en dezelfde mogelijkheden hebben. Het vrouwen-vraagstuk zou dan opgelost zijn. Met 'de nieuwe mens' waar het communisme naar streefde, zou ook 'de nieuwe vrouw' een realiteit worden.

Een eeuw is een lange periode om over een 'vrouwbeeld' te spreken. Het gaat van het burgerlijke 1830, over de principes van bevrijding geuit door enkele belangrijke filosofen, naar de eisen van vrouwen uitgeschreeuwd tijdens de eerste feministische golf en tijdelijk ingeslikt gedurende de Eerste Wereldoorlog.

Tijdens de eerste feministische golf zijn er in Engeland plots de brave bescheiden burgervrouwen die ruiten ingooien, schilderijen beschadigen, bommetjes gooien en keer op keer betogen om hun rechten op te eisen. Maar er zijn ook de aanhangers van de hoofdstroom, die vrouwen in het gareel willen houden en dwingen, die vrouwen vooral zien als een factor in het voortplantings-

proces, en als te dom en te onontwikkeld om politieke rechten te hebben.

Ook België heeft enkele boegbeelden die in een vroeg stadium van bijzonder belang zijn op weg naar beter onderwijs voor vrouwen: Zoé Gatti de Gamond (1806-1854) en haar dochter Isabelle Gatti de Gamond (1839-1905). Isabelle staat zelfs op de gewone⁷ lijst ter verkiezing van de Grootste Belg (zie bijlage). Haar ideeën over ontwikkeling en opleiding staan dicht bij haar illustere voorgangers Mary Wollstonecraft en John Stuart Mill. We komen er verder op terug.

2.1.3. Politieke partijen en politieke participatie

2.1.3.1. Partijen

Aanvankelijk waren er in België formeel gezien geen politieke partijen. Tot 1847 was er sprake van unionisme: liberalen en katholieken regeerden samen. Er waren clubs en verenigingen, met verschillende ideologische strekking, maar geen partijen.

In 1846 kwam er een liberaal platform, met een gemeenschappelijk programma, gevormd op het eerste liberale congres. In 1884 werd de Katholieke Partij gesticht. In 1885 werd de socialistische partij opgericht.

7. Omdat er zo weinig vrouwen staan op de officiële lijst heeft het VOK (Vrouwen Overleg Cominté) een alternatieve lijst gemaakt: vrouwen die zij in aanmerking laten komen om uitgekozen te worden als grootste Belg. Zie bijlage 1.

De Liberale Partij en vrouwen

Er was vanaf 1846 wel een liberaal platform, maar dat betekende niet dat alle liberalen het onderling eens waren in verband met de toelaatbare macht van de staat en met wat beschouwd kon worden als toelaatbare beknotting van individuele vrijheid. We zullen verder zien dat de doctrinaire liberalen niet te vinden waren voor beschermende maatregelen op de arbeidsmarkt. Deze liberalen wilden niet tussenkomen om de arbeidsomstandigheden te verbeteren, ook niet voor vrouwen. Zij hielden zich actief bezig met de eerste schoolstrijd, maar niet met de vrouwenstrijd. Ze waren tegen stemrecht voor vrouwen, met het argument dat vrouwen niet ontwikkeld genoeg waren om te weten wat ze deden, en zeker niet wijs genoeg om zich te verzetten tegen de invloed van de clerus.

Bert Margot (2003) formuleert het zo: “Daar waar de meningen van de doctrinairers en de progressisten op het einde van de negentiende eeuw grondig verdeeld waren over het algemeen stemrecht voor mannen, waren beide stromingen het echter eens wat betreft het vrouwenstemrecht. Ook de socialistische partijen waren tegen het vrouwenstemrecht gekant. Zowel doctrinairers, progressisten, als socialistische partijen gingen uit van het feit dat vrouwen zich gemakkelijk door de clerus lieten beïnvloeden en dus niet zelfstandig en bekwaam genoeg waren om een onafhankelijke keuze te maken. Hier duikt dus opnieuw het argument van de bekwaamheid op, dat door de doctrinairers ook gehanteerd wordt tegen het algemeen stemrecht voor mannen.”

De liberale tegenstand tegen vrouwenstemrecht heeft twee dimensies: enerzijds is het een vorm van antiklerikalisme en anderzijds is het één aspect van hun argumentatie tegen algemeen enkelvoudig stemrecht. Wie niet bekwaam is om te begrijpen waar het over gaat mag niet stemmen. Zij beschouwden het niet als een grondrecht. Op het einde van de eeuw zijn er evenwel nogal wat liberalen betrokken bij initiatieven die feministisch kunnen genoemd worden. Vooral in verband met onderwijs.

De Katholieke Partij en vrouwen

In 1887 werd de Katholieke Partij opgericht. Charles Woeste leidde haar naar verkiezingsoverwinningen. De schoolstrijd werd gewonnen en daardoor bleef de partij lang aan de macht, van 1884 tot 1918. De schoolstrijd winnen betekende ook het katholieke gedachtegoed volop kunnen uitdragen. Voor vrouwen hield de regeringsovername in dat er beschermende maatregelen op de werkplek kwamen. De eigenlijke voorkeur van de Katholieke Partij ging er naar uit dat de vrouw niet buitenshuis werkte, maar als het toch gebeurde moest zij beter beschermd zijn. De verspreiding van de katholieke gedachte betekende ook dat kuisheid heel centraal werd gesteld en dat er strijd gevoerd werd tegen prostitutie, alcoholisme en verderf.

De Belgische Werklieden Partij en vrouwen

Reeds voor de oprichting van de BWP in 1885 was er een standpunt van Belgische socialistische partijen tegenover vrouwenarbeid. De herdenkingsbrochure *SV 100 jaar socialistische vrouwenbeweging* uit 1985 steekt niet weg dat de standpunten van de vroege socialistische partijen niet de standpunten

zijn van de socialistische en feministische vrouwen vandaag. De brochure opent met een citaat van Cesar De Paepe uit 1867⁸: “De ontvoogding van de vrouw ligt in het haar onttrekken aan de industrie om er een huishoudster van te maken, aan de prostitutie om er een echtgenote en moeder van te maken, aan de onwetendheid en het bijgeloof om er een opvoedster van te maken. Iedere andere ontvoogding van de vrouw is strijdig met de waardigheid van de arbeider.” (De Weerd & Galle, 1985: 3)

De plaats van de vrouw is thuis, als huishoudster, echtgenote, moeder en opvoedster, zo stelde de socialistische voorman. Dat getuigt niet van een streven naar gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Opmerkelijk is ook dat de vrouw gerelateerd wordt aan de waardigheid van de arbeider. Zij werd volledig in functie van hem gezien.

Een minderheidsstandpunt binnen de socialistische beweging wilde de voorwaarden voor vrouwenarbeid verbeteren, zonder de vrouw de fabrieken uit te jagen. De grote bekommernis lag in het feit dat de arbeidsvoorwaarden voor vrouwen zo slecht waren, én dat vrouwen in de fabrieken en mijnen een bedreiging waren voor de arbeidsplaatsen en lonen van mannen. Ook wat stemrecht betreft waren de vroege socialisten geen voorstander van politieke rechten voor vrouwen. Vrouwen waren te ongetletterd en onderhevig aan de invloed van ‘mijnheer pas-toor’. Hetzelfde standpunt dus als de liberalen.

8. Cesar De Paepe (1842-1890) richtte in 1887 een vrijzinnige verpleegsterschool op in Brussel. Hij moet dus niet vastgepind worden op één ongelukkig citaat.

De grote internationale samenwerking binnen de jonge socialistische beweging had echter zijn invloed. Internationaal was het standpunt er een van gelijkheid en gelijke rechten voor vrouwen en mannen. Het officiële en principiële standpunt is duidelijk. De pragmatiek van elke dag en elke verkiezing maakt echter dat er vaak anders werd gehandeld.

Als in 1885 de Belgische Werkliedenpartij wordt opgericht is er onmiddellijk een vrouwenvereniging daarbinnen, onder de drijvende kracht van Emilie Claeys, maar de socialistische houding tegenover de strijd van vrouwen bleef moeizaam.

2.1.3.2. *Stemrecht*

In heel wat landen werd aan vrouwen stemrecht verleend na de Eerste Wereldoorlog. Niet zo in België. Er was in België ook niet zo’n sterke suffragettebeweging als in Engeland. De strijd om het stemrecht rond de vorige eeuwwisseling ging er hier, in vergelijking met Engeland, rustig aan toe.

Denise De Weerd vat het samen: “De feministische strijd voor de staatkundige rechten van de vrouw heeft nooit de omvang noch het sensationeel karakter aangenomen [in België] van dat bij de Engelse of Amerikaanse suffragettes. Toch heeft een belangrijke stemrechtenbeweging bestaan binnen de feministische organisaties die zich toeleiden op de algemene verbetering van de toestand van de vrouw.” (De Weerd, 1980: 112)

En wat *kregen* vrouwen wél na de Eerste Wereldoorlog?

- > Artikel 2 van de wet van 9 mei 1919 geeft stemrecht voor de Kamer en de Senaat aan niet hertrouwde weduwen van militairen en oorlogsslachtoffers en burgers die gedood zijn door de vijand, of als die vrouwen er niet zijn aan de moeders van die slachtoffers als ze weduwe zijn en aan vrouwen die tijdens de oorlog in de gevangenis gezeten hebben om patriotische redenen. Op 16 november 1919 hebben de eerste verkiezingen plaats waarin vrouwen die aangesproken zijn door de nieuwe wet mogen stemmen.
- > De wet van 15 april 1920 verleent vrouwen stemrecht voor de gemeenteverkiezingen, onder dezelfde voorwaarden als mannen. Dit houdt in dat ze meer dan 21 jaar moeten zijn, minstens 6 maanden in de gemeente moeten wonen en door geboorte of naturalisatie Belg moeten zijn.
- > Op 7 februari 1921 wordt in een grondwetswijziging ingeschreven (artikel 47) dat het in de toekomst mogelijk zal zijn vrouwen stemrecht te verlenen.
- > De wet van 19 februari 1921 geeft vrouwen het recht om verkozen te worden in de gemeenteraad. Op 24 april 1921 nemen vrouwen voor het eerst deel aan de gemeenteverkiezingen. Er worden 75 vrouwelijke gemeenteraadsleden verkozen.
- > De wet van 27 augustus 1921 laat vrouwen toe burgemeester, schepen, gemeentesecretaris en gemeenteontvanger te worden. Het levert meteen 4 vrouwelijke burgemeesters op.
- > De wet van 15 oktober 1921 laat vrouwen toe verkozen

te worden voor de Senaat, en enkele dagen later wordt een wet gestemd die vrouwen ook verkiesbaar maakt voor de Provincieraad. Marie Spaak-Janson werd ten gevolge daarvan gecoöpteerd senator voor de Belgische Werklieden Partij.

Het valt op hoe actief de wetgever op dit terrein was in 1920-1921. Daar waar vrouwen eindelijk stemrecht hadden moeten krijgen, werden er allerlei kleine stapjes gezet in de goede richting. Nadat in de naoorlogse onderhandelingen in Loppem door een verbond tussen koning Albert I en de socialisten het enkelvoudig stemrecht voor mannen er op onconstitutionele wijze wel kwam en het stemrecht voor vrouwen niet, zijn het gemeentelijk stemrecht en de andere kleine stapjes een schrale troost.

2.1.4. Arbeid

Vrouwen waren in de 19de eeuw niet of slecht opgeleid. Ofwel leefden zij onder de hoede van hun bemiddelde (of min of meer bemiddelde) man, ofwel zwoegden ze op boerderijen en later in de fabrieken. Zowel Mary Wollstonecraft, als Harriet Taylor, als moeder en dochter de Gamond, beklemtoonden dat er geen opportuniteiten waren voor vrouwen die er onverhoopt alleen voor kwamen te staan. Vrouwen uit de middenklasse waren niet voorbereid om voor zichzelf te zorgen. Vrouwen uit de arbeidersklasse verdienden dan weer te weinig om op eigen benen te staan. Omdat zij slecht opgeleid waren en weinig keuze hadden wat beroep betreft, hadden zij ook nauwelijks de keuze om ongehuwd door het leven te

gaan. Zij dienden een huwelijk als levensverzekering aan te gaan. Gouvernante worden, een kleine school of een kleine winkel beginnen of er in meewerken, waren de beperkte alternatieven voor de middenklasse vrouwen. Burgervrouwen konden ook aan liefdadigheid doen. (zie De Weerd: 1980, p. 25)

Buiten de middenklasse was het nog minder goed vertoeven. Vrouwen werkten in de mijnen, ze werkten als kantwerksters, als landbouwsters, in de textielindustrie, als huispersoneel, als thuisarbeidsters,... Het waren ellendige omstandigheden.

Er waren twee wegen om iets aan de miserie te veranderen. Er waren de voorstellen om vrouwen- en kinderarbeid goed te reglementeren. In dat geval zouden vrouwen blijven werken, maar in betere omstandigheden. Anderen waren ervan overtuigd dat vrouwenarbeid moest verboden worden. Het was een aanslepende politieke strijd, waarin vrouwen niets te zeggen hadden.

De enquête van 1868, uitgevoerd door de Koninklijke Academie voor Geneeskunde, over de ondergrondse mijnarbeid voor vrouwen, leidde tot een heftige maatschappelijke discussie over vrouwenarbeid. Het was hoofdzakelijk een discussie over wat 'vrouwelijkheid' is en zou moeten zijn, een schijnbaar morele discussie, vaak gevoerd door medici. Vrouwen zorgen voor de reproductie, en de deskundigen onderzochten wat de impact was van zware arbeid in de mijnen op het lichaam van vrouwen. De gezondheid van het nageslacht was hier in het geding. Er waren er slechts weinigen die vrouwenarbeid principieel verdedigden.

De hele discussie eindigde niet met beschermende maatregelen voor vrouwen en kinderen. De strijd voor betere arbeidsvoorwaarden voor vrouwen en kinderen werd dan nog niet gewonnen. Dat was pas voor later.

In de discussie over de reglementering van de vrouwen- en kinderarbeid in de Kamer op 19 januari 1869 verklaarde Frère-Orban, die dan eerste minister en minister van financiën was, het volgende:

De bonnes lois peuvent favoriser les associations libres entre les travailleurs. Mais ne touchons pas légèrement à la liberté de l'homme. A mon sens, l'Etat doit avant tout [...] assurer la liberté individuelle.

Or, messieurs, qu'on le sache bien, toute loi qui règle le travail, est une atteinte à la liberté individuelle. (Frère-Orban, H. J. W. geciteerd door Margot, 2003).

Frère-Orban was dus principieel tegen beschermende maatregelen. Denise De Weerd noemt zijn speech van 19 januari 1869 één van de hatelijkste teksten die in de 19de eeuw ooit gezegd en geschreven werden over arbeiders en vrouwen (De Weerd, 1980: 54). Bert Margot plaatst de speech van Frère-Orban in de context van de strijd tussen de progressieve interventionistische liberalen zoals De Molinari en de doctrinaire liberalen zoals Frère-Orban (Margot: 2003). Frère-Orban is tegen staatsinmenging, punt.

Een eerste wet die de arbeid moest beschermen kwam er pas op 15 december 1889. Deze wet regelde kinderarbeid,

geen vrouwenarbeid, maar ze maakte wel het onderscheid tussen jongens en meisjes, zodat ze voor jonge vrouwen wel relevant was. De wet werd in de jaren daarna steeds uitgebreid, voor vrouwen, en op enkele punten ook voor leden van beide geslachten. In eerste instantie bepaalde deze wet dat⁹:

- > industriearbeid verboden is voor kinderen onder 12 jaar;
- > jongens van 12 tot 16 jaar en meisjes van 12 tot 21 jaar niet langer mogen werken dan 12 uur per dag;
- > nachtarbeid verboden is voor jongens onder de 16 jaar en voor meisjes onder de 21 jaar;
- > meisjes onder de 21 jaar geen ondergrondse arbeid meer mogen doen.

Deze wet kwam er na een nieuwe enquête door de regering in 1886. Eerste minister was toen Auguste Beernaert (oorspronkelijk Vlaming, katholiek en latere nobelprijswinnaar voor de vrede in 1909, eerste minister van 1884

9. Deze lijst van wetten komt in vele boeken en op vele websites voor. Opmerkelijk in dit kader is echter het boek van Georgette Ciselet uit 1930. Zij geeft een overzicht van de rechten, plichten en eisen van de vrouw: vrouwen moeten weten waar ze staan, wat ze mogen, wat het huwelijk voor hen op juridisch vlak betekent, wat zo mogen en kunnen in verband met politieke participatie, echtscheiding, geld, kinderen, e.d. Ze bekijkt ook de toestand in andere landen. Ciselet (1930-1983) was toen ze het boek schreef advocaat bij het Hof van Beroep in Brussel; zij was actief in de Liberale Partij en actieve feministe, strijdend voor vrouwenkiesrecht, ook binnen de eigen partij. Na ook senator geweest te zijn van 1946 tot 1961 ging ze in 1972 bij de Raad van State waarin ze in 1963 was aangesteld, op pensioen.

tot 1894). De liberalen (de felle tegenstanders van de beschermende staatstussenkomst in de arbeidsomstandigheden) hadden zich ten gevolge van de schoolstrijd voor vele jaren in de oppositie gewerkt.

2.1.5. Onderwijs

Onderwijs vormt één van de belangrijkste hefboomen voor de verandering van de situatie van vrouwen. Alle pioniers hebben het gezegd, en het is nog steeds zo. De eerste Belgische feministen hebben precies op dat terrein hun sporen verdiend. En het was nodig, want de ontwikkeling van vrouwen was zeer beperkt.

Zoé de Gamond in het Brusselse en later haar dochter Isabelle gingen recht op hun doel af. Langzaam ontstonden er middelbare scholen en gespecialiseerde opleidingen voor meisjes en jonge vrouwen.

Aangestipt in deze periode dienen zeker de volgende zaken:

- > De eerste schoolstrijd in België, die uiteindelijk door de liberalen verloren werd, was bijzonder heftig. We verduidelijken kort wat er aan de hand was.

De schoolwetgeving dateerde van 1842. Daarin werd gesteld dat elke gemeente verplicht was een school te bouwen of te onderhouden. Ook werd de toelating verstrekt om een bestaande school aan te nemen. Godsdienst werd een verplicht vak en de scholen stonden onder zowel geestelijk als burgerlijk toezicht. De behoeftige kinderen kregen via het bureau van weldadigheid recht op gratis onderwijs. De wet was de

bekrachtiging van het principe dat het onderwijs door-
drongen moest zijn van de godsdienst. Via het onder-
wijs werden ook de traditionele visie op vrouwelijkheid
en vrouwelijke deugden verspreid.

Als in 1878 de liberalen de verkiezingen winnen, span-
de de nieuwe regering zich onmiddellijk in om de
schoolwet van 1842 af te schaffen. Ze werd vervangen
door de wet Van Humbeeck van 1879, die de bedoeling
had de katholieke greep op het onderwijs onmogelijk te
maken en het initiatief bij de staat te leggen.

De reactie van katholieke zijde, geleid door het episco-
paat, was bijzonder heftig. Met alle middelen werd de
strijd gevoerd (manifestaties, preken, weigeren van
sacramenten, vastenbrieven, handtekeningacties).

Het resultaat was dat in 1884 de liberalen de verkiez-
ingen verloren en voor decennia in de oppositie belan-
den. De schoolstrijd eindigde niet met de verkiezingsneder-
laag van de liberalen. De katholieke regering hernieuw-
de de greep van de kerk op het onderwijs, en langs libe-
rale kant werd dit hardnekkig bestreden.

> Virginie Loveling deed het verhaal van de schoolstrijd
en het verhaal van de strijd tegen het onderdrukkende
katholicisme in haar roman *Sophie* uit 1885. Het is een
gepersonaliseerd verslag van de schoolstrijd en een
literair verzet tegen de macht van de kerk en het
geloof. Het boek was bijzonder populair.

Het was het meest verkochte werk in een Nederlandse
reeks met vrouwelijke schrijfsters.

> In 1830 waren er geen vrouwen aan de universiteiten in
België. Zoals in andere landen zijn ook in België enkele

vrouwen bekend geworden omdat ze gevochten hebben
om de uitsluiting te doorbreken.

In een Rosa Factsheets 'De eerste feministische golf' wordt
het duidelijk geformuleerd: Twee bekende gevallen illustre-
ren de moeilijkheden die vrouwen ondervinden om hoger
onderwijs te volgen en hun kennis in de praktijk te bren-
gen. Isala van Diest (1842-1905) behaalt in 1877 haar
diploma van dokter in de geneeskunde aan de universiteit
van Bern, nadat ze door de Leuvense universiteit geweigerd
werd. Om haar diploma in België te laten goedkeuren moet
ze extra cursussen volgen aan de ULB. Dit is nog niet vol-
doende om het beroep van dokter te kunnen uitoefenen.
Isala van Diest moet daarvoor een beroep doen op de wet
van 20 mei 1876. Volgens artikel 43 van die wet kan het
parlement de voorwaarden vastleggen waaraan vrouwen
moeten voldoen om bepaalde takken van de geneeskunde
te kunnen uitoefenen. Op 42-jarige leeftijd kan Isala van
Diest uiteindelijk dan toch haar beroep uitoefenen.

> Marie Popelin (1846-1913) studeert in 1888 af als eerste
vrouwelijke juriste aan de ULB. Zowel het Brusselse Hof van
Beroep in 1888 als het Hof van Cassatie een jaar later, spre-
ken zich uit tegen de eedaflegging van een vrouwelijke
advocate. Men is van oordeel dat een vrouw niet geschikt
is om het beroep van advocate uit te oefenen als gevolg
van – onder andere – haar aangeboren zwakheid, de eisen
van het moederschap en de zorg voor de kinderen. Het ont-
breekt haar volgens het arrest aan kracht om zich aan de
specifieke eisen van de balie naar behoren te kunnen aan-
passen. Pas in 1922 zouden vrouwen tot de balie worden
toegelaten, te laat voor de dan reeds overleden Popelin.

2.1.6. De persoonlijke sfeer

Huishoudelijk werk in de 19de eeuw stelde vrouwen voor andere problemen dan de taakverdeling van vandaag. In het eerste nummer van LeF¹⁰, uit 1976, bespreekt Catherine Oukhow het huishouden in de 19de eeuw¹¹.

In de teksten uit de 19de eeuw over vrouwen en het dagelijkse leven komen de argumenten van Mary Wollstonecraft terug: vrouwen moeten beter opgeleid worden anders worden kinderen en andere gezinsleden slecht behandeld en is het huis een troep. Oukhow beschrijft hoe het voor de verschillende klassen is. De verschillen zijn groot, maar gemeenschappelijk is het feit dat vrouwen een betere opleiding nodig hebben om hun leven beter aan te kunnen.

10. "Of kortweg LeF, ontstaan in 1977. Dit was een studiec collectief en geen actiegroep. Het had de bedoeling discussiemateriaal te bieden in de vorm van geregeld verschijnende themanummers. LeF ontstond als discussiegroep en denktank op initiatief van Chantal De Smet. Heel gauw ging echter alle energie en tijd naar het klaarstomen van de cahiers zelf. Naargelang het onderwerp werden vrouwen en soms ook mannen van buitenaf door het collectief aangetrokken om aan een specifiek nummer mee te werken. Het eerste nummer werd gelanceerd in het najaar van 1977 en pakte de kwestie thuisblijvende vrouw versus beroepsactieve vrouw aan. Volgende nummers waren van wisselend niveau en handelden over kinderopvang, vrouwenarbeid, relaties, psychiatrie, kunst en lesbische liefde. Het laatste cahier verscheen in 1981. LeF vertrok vanuit een marxistische ideologie en wetenschappelijke basis". (De Smit, 2003)

11. Sindsdien is er heel wat onderzoek gedaan, maar het is opmerkelijk dat dat artikel in dat soort publicatie stond.

Seksualiteit was geen feest. Volgens de katholieke stemmen moesten vrouwen kuis zijn, en dat betekende niet enkel dat ze braaf moesten zijn voor het huwelijk en trouw tijdens de verloving en het huwelijk, het betekende ook dat vrouwen – anders dan mannen – geen lust mochten kennen. Van mannen werd aanvaard dat de behoefte aan seks en het plezier groot was. In de fabrieken was er prostitutie, verkrachting en wangedrag. Er was ook de zeer verspreide prostitutie in bordelen. Binnen de gearrangeerde huwelijken van de hogere klassen mocht 'overspel', als het maar discreet was. Er zullen feministen nodig zijn om de dubbele moraal aan te klagen. En, zonder informatie over geboortebeperving en zonder voorbehoedsmiddelen, waren er teveel zwangerschappen. Dit betekent onvermijdelijk: teveel kinderen, ongewenste zwangerschappen en gevaarlijke abortussen. De kwaliteit van het dagelijkse leven veranderde ondertussen. Grootwarenhuizen ontstonden reeds op het einde van de 19de eeuw. In België opende François Vaxelaire het eerste grootwarenhuis, Bon Marché, in 1860. De vrije ingang en geafficheerde prijzen waren nieuw. In 1885 was er de opening in Antwerpen van de Bon Marché. Winkelen kreeg een recreatieve dimensie.

Met de komst van huishoudtoestellen werd het werk lichter voor huispersoneel en huisvrouwen: honderd jaar geleden was er de eerste Miele wasmachine. De toenmalige verkoopsargumentatie was aan mannen gericht: als de vrouw beschikt over een wasmachine kan ze (voor het eerst) parallel werken. De machine kan zo de was doen, terwijl zij de vloer schrobt!

De vermelding van grootwarenhuizen en huishoudtoestellen lijkt lichtvoetig en overbodig, in de context van het harde leven zonder gelijkheid, gelijke rechten of gelijke kansen. Maar het is het niet: de verlichting van het huishoudelijk werk en het door elkaar lopen van recreatie en zorg, zijn heel belangrijke dimensies van de veranderingen in vrouwenlevens.

2.1.7. Vrouwenorganisaties

Hoewel het allemaal rustiger was dan in Engeland, gebeurde in België veel wat betreft de zelforganisatie van vrouwen. *Le Féminisme en Belgique 1892-1914* van Marthe Boël en Christiane Duchene geeft een bijzonder stimulerend overzicht van wat er in die periode van de eerste feministische golf in België door vrouwen werd ondernomen om emancipatie te bevorderen en gelijke rechten te verkrijgen. Het is een indrukwekkend relaas. En met 1914 eindigt wel het boek maar niet de eerste eeuw van België. We geven een selectief overzicht.

Langs socialistische kant:

- > In Gent, in 1885 werd in het kader van de Vooruit de Vrouwenvereniging opgericht, die zowel onderlinge hulp als vorming tot doel had.
- > Op 25 juli 1886 richtten Emilie Claeys en Nelië Van Kol een socialistische propagandaclub voor vrouwen op: socialisme en feminisme gaan voor hen hand in hand.
- > Op het socialistische congres op 2 en 3 april 1893 wordt, onder impuls van Emily Claeys gesteld dat de

partij – conform aan de principes van de partij en aan de internationale socialistische afspraken – op alle mogelijke manieren zal strijden om de achterstelling en onderdrukking van vrouwen tegen te gaan. Ze zullen zich inzetten voor stemrecht voor vrouwen zoals voor mannen. Binnen de partij zullen ze de gelijkstelling van vrouwen en mannen in acht nemen.

- > Op 15 juni 1895 richt Emilie Claeys, samen met de Nederlandse socialistische vrouwen, de Hollandsche-Vlaamsche Vrouwenbond op.
- > Binnen de partij blijven er discussies woeden over:
 - hoe men tegenover vrouwenarbeid stond
 - hoe men tegenover vrouwenstemrecht stond – met het algemeen stemrecht voor mannen als prioriteit
 - of en hoe vrouwen zich afzonderlijk moesten organiseren.
- > In 1901 werd de nationale federatie van socialistische vrouwen opgericht.

Bij monde van Lala Vandervelde geven ze prioriteit aan het stemrecht voor mannen. Lala Vandervelde had echter geen mandaat om namens de vrouwen te spreken. De socialistische vrouwen protesteerden heftig, maar na korte tijd moesten zij er zich toch bij neerleggen.

Langs katholieke kant moest men zorgen dat de socialisten niet met de vrouwenzaak gingen lopen. Ook langs die kant werden er inspanningen gedaan voor vrouwen:

- > 1891, in Gent, werd de Antisocialistische Vrouwenbond opgericht.
- > 1893, in Brussel, werd *La Ligue des femmes chrétiennes de Bruxelles* opgericht. Mutualisme, onderlinge hulp en liefdadigheid vormen de leidraad, maar ook scholing en vorming.

- > De algemene teneur was anti-feministisch; toch waren er ook langs katholieke kant feministen: Louise Van den Plas (1877-1968) bijvoorbeeld, die in 1902 medeoprichtster was van *Le Féminisme Chrétien*. Zij betrachtten de medewerking van katholieke politici aan wettelijke hervormingen ten bate van vrouwen.
- > Victoire Cappe (1886-1927): zij legde zich toe op de ontwikkeling van vakverenigingen voor vrouwen, bijvoorbeeld het syndikaat der naaisters.
- > Maria Baers (1883-1959) en Victoire Cappe leidden de beweging waarin alle vrouwenactiviteiten van de katholieke zuil overkoepeld werden.
- > 1920: oprichting van de KAV.

Langs liberale kant:

- > Onderwijs, onderwijs, onderwijs, daarop lag het accent.
- > Over het algemeen is men tegen staatsinterventie.
- > Liberalen leveren de eerste feministen, maar de organisaties die zij oprichtten waren geen partij-organisaties: "De eerste feministen komen bijna allemaal uit de liberale burgerij, maar hun organisaties stellen zich neutraal en a-politiek op. Desondanks slagen ze er niet in om het etiket liberaal kwijt te raken." (bron: Sofie De Graeve: <http://www.politics.be/duiding/581/>)

Autonoom:

- > In 1892 richtten Marie Popelin, Louis Frank en Carl Devos de *Ligue belge du Droit des Femmes* op. Zij genoten de steun van de ULB, kenden van bij de aanvang mannelijke en vrouwelijke leden, en steunden mede op de grote inzet van enkele mannen. Als samengevatte doelstelling hadden zij het verkrijgen van stemrecht en het doorbreken van de macht van de echtgenoot.
- > In 1897 werd de *Société belge pour l'Amélioration du Sort des Femmes* opgericht. Deze vereniging was radicaler dan de *Ligue*. Streven naar gelijkheid, vorming, betere arbeidsvoorwaarden stonden aanvankelijk centraal, maar er werd later ook meer aan liefdadigheid gedaan.
- > In 1905 werd de Nationale Vrouwenraad opgericht. Het was, zoals dat vandaag nog steeds het geval is, een overkoepelende organisatie waarin de meeste vrouwenorganisaties vertegenwoordigd zijn. Het initiatief werd genomen door de *Ligue*, gestimuleerd en gesteund door de Internationale Vrouwenraad. Zij voerden actie voor vrede, voor leerplicht, verbetering van het onderwijs, en stemrecht. Hulp en liefdadigheid kwam ook voor onder de activiteiten van de Vrouwenraad in de beginfase.

Er zijn nog veel meer organisaties die we hier zouden kunnen vermelden. We willen vooral de dynamiek, de veelheid aan initiatieven beklemtonen. En, we zien ook dat de eisen van politieke participatie, verbetering van arbeidsomstandigheden, onderwijs, wegwerken van onmondigheid en onrechtvaardigheid de constante bekommernissen zijn. Dat betekent niet dat de initiatieven altijd zoveel succes had-

den bij de bevolking of lokale wetenschappers en politici. Zo organiseerde de Belgische Vrouwenraad in Brussel twee grote succesrijke internationale congressen waar vanuit België weinig deelnemers aanwezig waren.

Hedwige Peemans-Poullet (1980) geeft een nuttige beschrijving van de vele organisaties en hun specifieke kenmerken. Zij benadrukt tevens het grote aantal feministische (of in elk geval zich inzettend voor de verbetering van de maatschappelijke positie van vrouwen) tijdschriften die in deze periode werden uitgegeven.

De Nationale Vrouwenraad bestaat dit jaar, 2005, 100 jaar. Dat wordt uitgebreid gevierd, maar ook is het aanleiding geweest op een actueel eisenpakket samen te stellen. Het zijn acht hoofdthema's geworden en een 100-punten programma.

De hoofdthema's zijn:

- > nood aan cijfers, genderstatistieken, zowel als m/v becijfering van de begroting;
- > meer objectiviteit bij sollicitaties;
- > weg met de loonkloof en het glazen plafond;
- > individualisering van de sociale zekerheid en de inkomstenbelasting;
- > gendraandacht bij de besparing in de gezondheidszorg;
- > gerichte ondersteuning van vrouwen in de armoedebestrijding;
- > blijvende aandacht voor de strijd tegen familiaal geweld;
- > vrouwen en vrede, in het kader van de internationale overeenkomsten.

Deze prioriteiten en het 100-punten programma zijn tot stand gekomen in onderling overleg tussen de Nederlandstalige Vrouwenraad (NVR) en de *Conseil des Femmes Francophones de Belgique* (CFFB). In 1974 is de Nationale Vrouwenraad gesplitst in deze Nederlandstalige en Franstalige organisaties, die op verschillende punten samenwerken en in hetzelfde internationale verband opereren (in feite een proces van steeds verder gaande zelfstandiging, dat liep van 1974 tot 1979).

Dat internationale verband – de Internationale Vrouwenraad – heeft voor België een bijzondere betekenis. Lily Boeykens, de eerste voorzitter van de Nederlandstalige Vrouwenraad (functie die zij vervulde tot 1992) heeft het internationale karakter van NVR sterk geprofileerd en zij is zelf van 1988 tot 1994 voorzitter geweest van de Internationale Vrouwenraad. Dit zette het Belgische feminisme op de wereldkaart, en zorgde er ook voor dat in België de internationale feministische ontwikkelingen goed bekend en gevolgd konden worden. In de werking van de nationale vrouwenraad (NVR en CFFB) ligt de continuïteit van het Belgische feminisme besloten.

Er bestaan ook vandaag nog steeds vrouwenorganisaties die gelinkt zijn aan politieke partijen. Ook zij hebben de storm des tijds doorstaan. Ze leven voort in vaak sterk gewijzigde vormen, met ups en downs en naamsveranderingen. De autonome organisaties van vóór 1930 zijn teloor gegaan. Vanaf de tweede feministische golf ontstonden er nieuwe. Daarom spreekt men immers van 'golven'.

2.1.8. Vrouwengeschiedenis

We weten er nu tamelijk veel van, maar toch is de vrouwengeschiedenis niet te vergelijken met de 'algemene' geschiedenis. Er is veel in te halen, want gedurende jaren waren vrouwen geen object van onderzoek in de geschiedschrijving, zoals ook in de meeste andere wetenschappelijke disciplines. Bovendien worden over veel zaken die vrouwen hebben gedaan geen bronnen bewaard.

Twee boeken die geschreven zijn naar aanleiding van vrouwen in 150 jaar België (Peemans-Pollet, 1980 en De Weerd, 1980) klagen de gebrekkige kennis in verband met vrouwen in de geschiedenis aan. Ondertussen is er veel gebeurd en is vrouwengeschiedenis een bloeiende tak van de wetenschap. Dit wil echter niet zeggen dat we nu alle kennis voorradig hebben. Er is teveel in te halen en er is teveel gewoon wég. Maar, de geschiedenis van meer dan 50 % van de bevolking heeft langzamerhand de verdiende belangstelling gekregen en begeistert onderzoeksters en onderzoekers.

Enkele voorbeelden:

- > Gedurende 10 jaar (1994-2004) doceerde An Hermans aan de Voortgezette Academische Opleiding Vrouwen het vak 'Gender en Geschiedenis'. Als doorwinterde politica, feministe en historica was zij uitstekend geplaatst om de geschiedenis met een vrouwenbril door te lichten.
- > In 1993 schreven Machteld De Metsenaere, Michel Huisseune en Micheline Scheys voor de imposante

Geschiedenis van de vrouw een bijdrage over de stand van zaken wat betreft vrouwengeschiedenis in België.

- > Reeds meerdere overzichten zijn verschenen van de bronnen voor vrouwengeschiedenis¹².
- > De samenwerking tussen Leen Van Molle, Eliane Gubin, en Thérèse De Hemptine (in verschillende constellaties) doet vrouwengeschiedenis systematisch vorderen en heeft een grote impact op jonge onderzoek(st)ers.
- > 10 jaar geleden werd het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis opgericht.
- > Amsab, het Instituut voor Sociale Geschiedenis, voert een expliciet genderbeleid¹³.
- > Bij Kadoc, het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving, is de aandacht voor vrouwen duidelijk merkbaar.
- > E-thesis, een elektronische verzameling eindwerken van universiteiten en hogescholen, bevat ook veel origineel historisch werk over vrouwen¹⁴. Meer en meer vrouwen deponeren hun relevante documenten in professionele archieven.

Françoise Collin sprak in 1986, in *Les Cahiers de Griff*, van "een erfenis zonder testament", omdat het doen en laten van vrouwen niet opgeschreven was. Met de tweede feministische golf is daar zeker verandering in gekomen.

12. Zie Els Flour en Catherine Jacques, o.l.v. Leen Van Molle en Eliane Gubin, 1993 en 1995.

13. Zie Paule Verbruggen e.a.: *Cherchez la femme dans les archives de l'AMSAB*. <http://www.ialhi.org/gender/amsab-vrouwen.doc>

14. Zie <http://www.thesis.net/>

Vrouwen laten nu wél geschreven bronnen na en men heeft geleerd gendervragen te stellen ten aanzien van de geschiedenis. Als de erfenis niet onder de vorm van geschreven stukken voor de neus van de onderzoekers ligt, heeft men ondertussen geleerd hoe en waar men moet zoeken om de sporen van vrouwen zoveel mogelijk terug te vinden.

2.2. VEEL GEWONNEN TUSSEN 1930 EN 1980

2.2.1. Tijdsbeeld

1930 tot 1980 is een periode die loopt van de economische crisis in de jaren dertig, over WO II, de repressie, de wederopbouw op weg naar de roerige jaren zestig met zijn nieuwe sociale bewegingen, het begin van de federalisering, en de naweeën van het tumult van de jaren zestig.

Nee, bij de start van deze periode hadden vrouwen geen gelijke rechten. Bij de eeuwfeesten van 1930 konden vrouwen terugzien op de kleine overwinningen uit de jaren twintig, maar er werd hen niet of nauwelijks gevraagd om een rol te spelen in de festiviteiten, tentoonstellingen en publicaties naar aanleiding van die feesten. Er waren nieuwe wetten in verband met politieke participatie, er waren enkele vrouwelijke verkozenen, er waren voorzichtige nieuwe regelingen op het terrein van arbeid en onderwijs. De algemene levenskwaliteit was verbeterd en vrouwen hadden daar een deel van.

De veranderingen voor vrouwen hadden zich voltrokken langs twee sporen. Enerzijds was er het rechten-perspectief, dat vooral gericht was op rechtvaardige behandeling van vrouwen uit de middenklasse; anderzijds was er (het streven naar) de verbetering van het lot van arme vrouwen. Tot op vandaag worden die twee sporen bewandeld, en dat is ook noodzakelijk.

2.2.2. Vrouwbeeld

De vrouwenbeweging op het einde van de 19de eeuw tot het begin van de Eerste Wereldoorlog wordt 'de eerste feministische golf' genoemd. Golven komen en gaan, en rond 1930 zou er dus niet veel te beleven zijn op het gebied van feminisme. De eerste verwijzing naar 'golven' gebeurde in een verklaring van Kate Millet die zei dat de eerste golf van feminisme in het begin van de 20ste eeuw, die veel aan kracht verloren had met het verwerven van het stemrecht, heropstond als een tweede golf van feministische actie in de vroege jaren zestig.¹⁵

15. "The first known reference to Waves of feminism was in a statement by Kate Millet who "declared that that the first wave of feminism in the early twentieth century, which lost much of its force with the achievement of women's right to vote, was reborn as a second wave of feminist action in the early 1960s". An early feminist magazine was named The Second Wave, for Kate Millet's statement." Frederick, s.d., <http://home.comcast.net/~theenneed/bean/waves.htm>). Merk op dat in America, het land van Kate Millet, vrouwen stemrecht kregen in 1920.

De term ‘tweede feministische golf’ wordt gebruikt om de continuïteit tussen de eerste feministische beweging en de acties van de jaren zestig te beklemtonen. Als men spreekt van de ‘derde feministische golf’ dan wil men benadrukken dat nieuwe feministen verschillend zijn van de vrouwen uit de jaren zestig en zeventig. Opmerkelijk, dit spel van continuïteit en discontinuïteit.

Steeds verwijst de term ‘golf’ naar een sociale massabeweging. In die zin is er geen sprake van een derde golf. In die zin was er ook in de jaren dertig geen feministische golf aan de gang. Maar, het is niet zo dat er tussen 1920 en 1960 geen enkele vrouw, zij het huisvrouw, militante in een politieke partij, juriste, filosofe, of schrijfster dacht over de bevrijding van vrouwen. Ze waren er wel, maar ze vormden geen massabeweging.

Ook zonder massabeweging is in het denken over vrouwen 1929 een belangrijk jaar. Virginia Woolf (1882-1941) schreef toen *A Room of One's Own*. Virginia Woolf komt niets te kort qua roem als schrijfster, tijdens haar leven niet en ook niet na haar dood in 1941. Ze werd en wordt algemeen erkend en geprezen, zowel in Engeland als daarbuiten.

Zij heeft echter twee publicaties die minder hoog aangeschreven stonden bij haar bewonderaars. Dat zijn haar zogenaamde feministische publicaties, *A Room of One's Own* uit 1929 en *Three Guineas*¹⁶ uit 1938.

In *A Room of One's Own* beschrijft Woolf de economische afhankelijkheid en de uitsluiting van vrouwen op een manier die nog steeds aanspreekt. Ze vertelt dat ze een lezing moet gaan geven over *Vrouwen en literatuur* en beschrijft de context van haar voorbereiding.

Ze laat de lezer meebeleven dat zij verdreven wordt van het grasperk van een college in het (fictieve) Oxbridge, dat ze geen zelfstandige toegang heeft tot de bibliotheek, dat in de bibliotheek voornamelijk boeken staan van mannen over vrouwen, en dat de grote geesten over grote vraagstukken geschreven hebben alsof de wereld enkel voor mannen was. Haar denkspelletje ‘wat zou er geworden zijn van een zeer begaafde zuster van Shakespeare’ levert nog steeds nuttige reflecties op over de carrières van vrouwen. De letterlijke interpretatie van ‘een kamer voor jezelf’, een plek, een bureau, een ruimte, niet gestoord worden, even niet de zorg voor anderen moeten opnemen, je taak als ‘angel of the house’¹⁷ kunnen afleggen,... is en was een verzuchting van vele vrouwen¹⁸.

16. Een guinea was 21 shillings, 1 pond en 1 shilling dus. Het boek is vooral een aanklacht tegen de toen naderende oorlog.

17. Virginia Woolf heeft het in meerdere essays en brieven over ‘the angel of the house’, de vrouw als engel in huis, waarvan de rol is om voor iedereen te verzorgen en te zorgen dat de mannen van het huis zich goed voelen, met de glimlach en het eeuwige goede humeur.

18. *A Room of One's Own* werd voor het eerste in het Frans vertaald in 1951 en in het Nederlands in 1958. Virginia Woolf was echter tijdens haar leven een internationale beroemdheid, waarvan de romans en nouvelles in verschillende talen werden vertaald, en van wie het werk in de internationale pers werd besproken.

Het boek gaat dus over (1) economische onafhankelijkheid, (2) autonomie en (3) culturele productie. De drie punten zijn blijvende aandachtspunten voor de vrouwenbeweging.

Een illustratie van het derde punt wordt perfect geleverd door het tijdschrift *La Belgique en 1930*, 12 afleveringen ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van België. In heel de jaargang staat geen enkel artikel van een vrouw of over vrouwen. Tot aan de tweede feministische golf vormen vrouwen in politiek en cultureel opzicht werkelijk een onbekend en vergeten continent. De reeks geeft een interessant beeld van het jonge België, met artikels geschreven door vooraanstaande heren (ministers, ex-ministers, industriëlen, hoge ambtenaren, professoren,...). Geen vrouwen.

Opvallend is dat in de reclames wél vrouwen te zien zijn: een elegante, bordurende vrouw luistert naar een draagbare grammfoon, *La Voix de son Maître*. De reclametekst beschrijft de voordelen van het meenemen van het toestel, overal waar men gaat.

In een andere reclame houdt een vrouw een miniatuur *Minerva – 40 c.v. 8 cyl. en ligne* – in de hand, en dat vroeg blijkbaar geen verdere tekst. Iedereen kende de uitzonderlijke kwaliteiten van de beroemde Belgische auto Minerva. Ook de kaft integreert ‘de vrouw’ in de wereld die volop in ontwikkeling is. De hele jaargang van het tijdschrift is een voorbeeld van de vriendelijke, marginale, aanwezigheid van vrouwen. Zeer marginaal vooral. Ze zijn er wel, maar ze hebben geen plaats in het centrum van actie of denken. Ze spelen niet mee.

Het ideologische vrouwbeeld in België in de jaren dertig beantwoordde goed aan dat van Virginia Woolfs engel: een vrouw is teder, sociaal, teruggetrokken, zorgend, van geen kwaad bewust, katholiek. De jonggestorven dichteres Alice Nahon bijvoorbeeld, was het idool van vele vrouwen in Vlaanderen die vrouwelijkheid identificeren met zachtheid en stil verlangen. Nahon en haar werk symboliseerden de vrouw in het katholieke Vlaanderen. Die vrouw is (moet zijn ...) zacht, mijmerend, gelovig, hunkerend naar liefde, braaf.

Simone de Beauvoir (1908-1986) leverde de belangrijkste bijdrage aan de emancipatie van de vrouw tussen de twee feministische golven in. In 1949 verschijnt *Le deuxième sexe*. Enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog zet Simone de Beauvoir de feiten op een rij en verkent welke gedaante vrouwelijkheid had en zou kunnen hebben. Nog steeds wordt er naar het motto van dat boek teruggegrepen om de sociale bepaaldheid van 'vrouwelijkheid' (en 'mannelijkheid') duidelijk te maken: "Je wordt niet als vrouw geboren, je wordt tot vrouw gemaakt", "On ne naît pas femme, on le devient". 'Van nature' is of moet 'de vrouw' niets. De sociale omstandigheden (opvoeding, instituties, mensen, ...) geven haar vorm. In de westerse wereld in de jaren veertig en vijftig betekent dit dat vrouwen per se moeder dienden te worden, dienden te poetsen en voor man en kinderen zorgen, liefst thuis zijn, en de samenhang van de familie behoeden. Dit heeft, volgens Simone de Beauvoir, niets met moederinstinct of aangeboren zorgzaamheid te maken. Het heeft te maken met de heersende verwachtingen, en hoe alle maatschappelijke

krachten samenwerken om de vrouw aan de verwachtingen te laten beantwoorden. Zij analyseerde die mechanismen. Door de analyse werd ook duidelijk dat het anders kon. Simone de Beauvoir tastte – volgens tegenstanders – de vrouwelijke natuur aan.

Het was niet op het ogenblik van verschijnen dat *Le deuxième sexe* zijn grootste invloed had. Die invloed kwam pas vele jaren later, als heel veel vrouwen in beweging komen en op een andere manier 'vrouw' willen worden. In Engelse vertaling werd *Le deuxième sexe* in de V.S. gelezen, en het werd een inspiratiebron voor het ontluikende Amerikaanse feminisme. Zo kwam het terug naar Europa. De kiem was gelegd met *Le deuxième sexe* en de vrouwen van de tweede golf hebben daar goed gebruik van gemaakt.

In 1949 schreef Simone de Beauvoir in de inleiding van *Le deuxième sexe* dat ze slechts een stand van zaken geeft, en ze excuseerde zich omdat alles al gezegd en gedacht was in verband met vrouwen. We weten (ook toen al) dat vrouwen gelijk zijn aan mannen, dat ze evenveel zouden kunnen als ze er de kans toe krijgen, dat gelijkheid is opgenomen in de rechten van de mens. De tijd om die kansen te nemen is na de WO II rijp en daarom vond de Beauvoir het nuttig om de zaken eens op een rij te zetten.

Simone de Beauvoir heeft tot 1972 volgehouden dat ze geen feministe was. Ze vond dat de strijd voor emancipatie en gelijkheid van vrouwen en mannen niet los diende gevoerd te worden van de algemene strijd voor een socialistische

maatschappij. Dezelfde problematiek dus als de socialistische vrouwen in de vorige periode. In het socialisme zou er gelijkheid zijn. In 1972 zei ze in een interview met Alice Schwartz voor het eerst dat de afzonderlijke strijd, in een vrouwenbeweging, terecht is en vruchtbaar. De laatste jaren van haar leven zette ze zich daar vooral voor in.

Auteurs tijdens de tweede feministische golf leverden een luide aanklacht tegen 'the waste', de verspilling van talent door vrouwen niet te laten deelnemen aan het maatschappelijke leven. Betty Friedan, Kate Millet, Germaine Greer, Joke Smit, Renée van Mechelen, ... zij wilden uitbreken en mogelijk maken dat vrouwen hun talenten realiseerden. De studentes en jonge vrouwen van de jaren zestig wilden niet in het gareel lopen van de oude gezinspolitiek. En vele vrouwen buiten de intellectuele kringen waren het met hen eens. Een massabeweging dus...

2.2.3. Politiek

Het grootste evenement in de periode tussen 1930 en 1980 is voor Belgische vrouwen dat zij stemrecht verweren. Het algemeen enkelvoudig stemrecht voor vrouwen wordt bij wet van 27 maart 1948 geregeld. Op 26 juni 1949 mogen vrouwen voor het eerst naar de stembus voor de wetgevende verkiezingen.

In de verkiezingen van 1946 werden 2.338.255 geldige stemmen uitgebracht voor de Senaat, 2.365.638 voor de Kamer, zonder vrouwen. In de verkiezingen van 1949 waren er 4.980.903 geldige stemmen voor de senaat en 5.030.886 voor de Kamer.

De verkiezingsuitslagen voor de belangrijkste partijen, zagen er als volgt uit¹⁹:

Senaat 1946

PARTIJ	STEMMEN	%	ZETELS
Katholieken	999264	42,7	51
Socialisten	729943	31,2	34
Communisten	300655	12,9	11
Liberalen	214837	9,2	4
UDB	48441	2,1	-
Cartel LIB/s	33732	1,4	1
Onafhankelijk	3866	0,2	-
Union des Métiers	3764	0,2	-
Demarrez	3753	0,2	-

Senaat 1949

PARTIJ	STEMMEN	%	ZETELS
PSC CVP	2208553	44,3%	54
Socialisten	1477678	29,7%	33
Liberalen	762530	15,3%	14
Communisten	377209	7,6%	5
Andere	154933	3,1%	

19. Bron: <http://www.vub.ac.be/belgianelections>

Kamer 1946

PARTIJ	STEMMEN	%	ZETELS
Katholieken	1006293	42,5%	92
Socialisten	746738	31,6%	66
Communisten	300099	12,7%	23
Liberalen	211143	8,9%	16
UDB	51095	2,2%	1
Cartel LIB/s	37844	1,6%	4
Onafhankelijk	9066	0,4%	-
Union des Métiers	3360	0,1%	-

Kamer 1949

PARTIJ	STEMMEN	%	ZETELS
PSC CVP	2190898	43,5%	105
Socialisten	1496539	29,7%	66
Liberalen	767180	15,2%	29
Communisten	376765	7,5%	12
Andere	199504	4,0%	-

De aardverschuiving die socialisten en liberalen vreesden kwam er dus niet. Vrouwen hadden blijkbaar gestemd in de politieke traditie van hun mannen en dat woog op tegen de ongehuwde vrouwen die de misschien de clerus hadden gevolgd. Dat vrouwen zelfstandig zouden gekozen hebben was voor de analisten geen optie.

We noemen enkele politiek bekende dames die tussen 1930 en 1980 aan de macht hebben deelgenomen:

> 1965-1969: Marguerite De Riemacker-Ligot was minister van het Gezin en Huisvesting

- > 1973-74: Irène Pétry was staatssecretaris voor Ontwikkelingssamenwerking
- > 1973-74: Marie Verlackt-Gevaert was staatssecretaris voor het Gezin
- > 1974-79: Rika De Backer-Van Ocken was minister voor de Vlaamse Cultuur (en voorzitter van de Vlaamse Executieve)
- > 1979-1980: Lydia De Pauw-Deveen was staatssecretaris voor Brusselse Aangelegenheden.

Er zijn ook politiek actieve vrouwen in de traditionele partijen die in die periode hun politieke carrière zijn begonnen: Antoinette Spaak bijvoorbeeld, dochter van Paul Henri Spaak en kleindochter van Marie Janson die in 1921 de eerste vrouwelijke senator was; Marijke Van Hemeldonck, die later hemel en aarde verzette voor vrouwen in Europa; Miet Smet, de latere federale minister voor Gelijke Kansen van Mannen en Vrouwen; Paula D'Hondt, later minister van Posterijen en Koninklijk Commissaris voor Migrantenzaken; Annemie Neyts, die in 1985 de eerste vrouwelijke partijvoorzitter zou worden; Lucienne Herman-Michielsens, waarvan de nagedachtenis in de eerste plaats verbonden zal blijven aan het succesvol wetsvoorstel in verband met abortus, Anne-Marie Lizin, huidig Senaatsvoorzitter²⁰.

20. Met excuses aan de vrouwen die actief waren in de politieke partijen en hier niet genoemd worden. Het waren er gelukkig – ondanks de terughoudendheid van vrouwen t.a.v. de politiek – teveel om op te noemen.

Het begon langzamerhand door te dringen dat politiek ook een vrouwenzaak is. Bovendien zaten vele actieve politiek bewuste vrouwen sinds de jaren zestig bij de vrouwenbeweging, zonder zich aan te sluiten bij de traditionele politieke partijen.

2.2.4. Arbeid

In de jaren vijftig was het nog steeds zo dat vrouwen in het katholiek onderwijs dienden te stoppen met werken als ze in het huwelijk traden. Dit decennium is het top-punt van gezinsbeleid en mentaliteit die de vrouw thuis wil houden.

In 1957 ratificeert België het verdrag van Rome, waarin onder andere in art. 119 wordt gestipuleerd: "gelijk loon voor gelijk werk". Dit is het stichtingsverdrag van de Europese Economische Gemeenschap (EEG – het Europa van de 6, toen), waarin België, Nederland, Luxemburg, West-Duitsland, Frankrijk en Italië besluiten tot economische samenwerking. Van in het begin is Europa een motor voor gelijkheid tussen vrouwen en mannen. Marijke van Hemeldonck drukt het zo uit: "En dan treedt een volkomen onverwachte emancipatiefactor in werking: de Europese Gemeenschap. Niet dat iemand zich in de socialistische beweging erover druk maakt, maar het verdrag van Rome zal een historische hefboom blijken voor het lot van vrouwen in Europa" (van Hemeldonck, 1995: 42).

Het artikel 119 was de hefboom voor de beroemde FN-staking van 1966. Gemiddeld is in het midden van de jaren

zestig het loonverschil tussen mannen en vrouwen 40 %. Is dat 'gelijk loon voor gelijk werk', zoals het verdrag van Rome het vraagt? Zeker niet. Op 11 februari 1966 brak een spontane staking uit in de wapenfabrieken van FN in Herstal. 3.000 vrouwen eisen gelijk loon voor gelijk werk.

De staking zal 13 weken duren en is een keerpunt in de mentaliteit over vrouwenarbeid. Het verdrag van Rome was klaar en duidelijk doorgedrongen tot bij de arbeiders en de vakbonden moesten het wel horen. De aanvankelijk spontane staking werd door de vakbonden erkend. Een arbeidster, Charlotte Hauglustaine, leidde de staking, die vele weken lang. De internationale belangstelling was zeer groot, steuncomité's werden opgericht, de ontluikende vrouwenbeweging was solidair. De vakbonden riepen de mannen niet op tot solidariteit, zodat zij technisch werkloos werden.

De vrouwen kregen uiteindelijk wat geld, maar hun fundamentele eisen werden niet ingewilligd. Toch is de FN-staking van 1966 op Europees vlak hét moment waarop artikel 119 van het verdrag van Rome een wapen gewor-

den is voor de gelijkheid van mannen en vrouwen. Het was vanaf dan geen dode letter meer, maar er diende nog hard aan getrokken te worden om het in de praktijk gerealiseerd te krijgen.

2.2.5. Onderwijs

Virginia Woolf had geen hogere opleiding genoten, zoals haar broers. Zij had de kruimels meegepikt van hun intellectuele ontwikkeling. Als vrouw was zij onvermijdelijk autodidact. Voor Belgische vrouwen was het nauwelijks anders, hoewel het onderwijs zeker een terrein was waarop in een eeuw tijd veel vooruitgang was geboekt. We hebben de uitzonderingen en wegbereidsters genoemd. Het was pas na WO II dat voor meisjes meer en meer hinderpalen werden weggeruimd. Toen de vrouwelijke baby-boomers de leeftijd bereikten om naar het hoger onderwijs te gaan kon dat ook. Niet zonder slag of stoot, en met veel individuele gevechten, met voortdurende achterstellingen, maar het was mogelijk.

Het feit dat de meeste moeders van deze jonge vrouwen niet hadden kunnen studeren was van grote invloed, zowel op de moeders in de jaren zestig, als op de dochters. Françoise Collin spreekt van *L'an zéro du féminisme*, waarin alle vrouwen als het ware even oud zijn en samen kunnen inzien wat de belangen van vrouwen zijn. De democratisering van het onderwijs zette in. Het zal veel beter lukken voor vrouwen dan voor arbeiders. Er waren nog veel meisjes die onterecht naar het beroepsonderwijs gestuurd werden, 'snit en naad' deden omdat men aan

andere keuzemogelijkheden niet dacht, maar toch waren er voor meisjes die na WO II werden geboren meer reële kansen dan voor de vorige generaties. Dat zal zich in op alle vlakken laten voelen. Goed opgeleid, willen zij een ander leven dan hun moeders en grootmoeders.

2.2.6. De persoonlijke sfeer

De modernisering van het huishoudelijk werk ging door. De trend die was ingezet met grootwarenhuizen, stofzuigers en wasmachines zette zich op ingrijpende wijze verder.

Er is wat opvoeding en huishouding betreft (de traditioneel vrouwelijke taken dus) een proto-professionalisering aan de gang. Vulgariserende informatie over voeding, poetsen, kinderverzorging, zwangerschap, opvoeding overstelpte vrouwen, alsof ze er op vrijwillige basis in opgeleid wilden worden. Ze leren een beroep, waarvoor zij niet vergoed worden. Het loopt parallel met het op de markt komen van huishoudelijke apparaten, die het werk voor de huisvrouw verlichten. En massamedia dragen hun steentje bij.

Knus bouwen aan het ideale gezin, de vrouw aan de haard,... en dan wilden de vrouwen plots en in grote getale niet meer mee. De gender-machine draaide op volle toeren, maar er was een kink in de kabel gekomen.

In de wederopbouw na WO II was de gezinspolitiek van fundamenteel belang. Met die politiek werden mannen en vrouwen 'gemaakt'. Genders werden gesculpteerd, door het beleid, door scholen, door de kerk, door de zuilen,

door de opvoeding thuis. De politiek was erop gericht dat vrouwen thuis moeten kunnen blijven, en dat zij zich (geruisloos en zonder renumratie) kwalificeerden in huishouden en moederschap. De taak van de vrouw lag thuis en het was een succes voor een man als *zijn* vrouw thuis kon blijven. Niet moeten gaan werken... Er waren uiteraard uitzonderingen, maar autonomie en emancipatie waren zeker niet de algemene doelstellingen bij de opvoeding van meisjes.

Hoewel traditionele vrouwenorganisaties en politieke partijen het over het algemeen niet eens waren met de visie van Simone de Beauvoir was er wel belangstelling voor de kwaliteitsverbetering van het huishoudelijk en pedagogisch werk.

2.2.7. Vrouwenorganisaties

'What a waste' zegt Kate Millet in een documentaire over Amerikaanse vrouwen, gemaakt in 1980, over de beginjaren van het Amerikaanse feminisme uit de jaren zestig en zeventig²¹. Zij bedoelt dat vrouwen niet tot hun recht komen op de arbeidsmarkt, in het culturele en politieke leven, in het algemeen niet, maar ook niet als ze jong en hoogopgeleid zijn. Deze vrouwen hebben tijdens hun studies geloofd in gelijkheid tussen mannen en vrouwen, zij hebben geloofd in hun eigen mogelijkheden, en

21. Documentaire *Some American Feminist*. (1980) van Luce Guilbeault, Nicole Brossard and Margaret Wescott, geproduceerd door de National Film Board of Canada.

vervolgens kwamen ze in een maatschappij terecht die hen enkel accepteert als echtgenote en moeder. Millet dacht er goed over na welke mechanismen daar aan de gang waren, las de Engelse vertaling van *Le deuxième sexe* en schreef een doctoraat dat de situatie en de heersende cultuur analyseerde: *Sexual Politics*. Het boek werd een bestseller, vertaald in alle talen. Vrouwen weten waarom. In Nederland werd hetzelfde gevoel van verzet tegen het huisvrouwendom uitgedrukt door Joke Smits *Het onbehagen bij de vrouw*.

Het onbehagen was reeds in een andere Amerikaanse bestseller besproken: *The Feminine Mystique* van Betty Friedan uit 1963. In heel de westerse wereld had dit boek grote weerklank gevonden. Vrouwen werden opgesloten in mythes, voelden zich verbannen naar de slaapsteden en de groene rand, namen slaap- en pepillen, en hielden de schijn op. *There is no success like failure...* Als het grote succes bereikt wordt hebben de vrouwen hun huis op orde, kunnen zij hun huishouden besturen, voor de kinderen zorgen en ze goed opvoeden, hun man seksueel tevreden stellen, in mooie huizen wonen, en doodongelukkig zijn. Wat is dan de winst als ze verpieteren?

Ook in België leefden de feministische ideeën en werden acties gevoerd. In de jaren zeventig zit alles samengebond, wat het voedsel is voor vele jaren vrouwenstrijd in België. Gedurende enkele jaren bepalen de Dolle Mina's²²

22. De naam verwijst naar de Nederlandse socialistische feministe Wilhelmina Drucker (1847-1925).

in Vlaanderen en Marie Mineur langs Franstalige kant het klimaat. Dan is feminisme speels, rebels, met straatacties, in de schijnwerpers van de pers, met veel of met weinig, steeds gedurfd. Zo ook de actie van Dolle Mina in het voorjaar van 1970, in Antwerpen. “Zo is de eerste – en meest opzienbarende – van Dolle Mina Antwerpen gevoerd met als inzet het recht op longkanker.

Voorjaar 1970 stapte een groep Dolle Mina’s een verzekeringskantoor binnen waar mannen wel en vrouwen niet mochten roken. Daarna trok de stoet onder begeleiding van de pers naar het dichtstbijzijnde politiekantoor. In dit mannenbolwerk lieten de Dolle Mina’s weten dat ze zich alleen door vrouwelijke politieagenten zouden laten arresteren.” (van Mechelen, 1996:16)

Een spectaculaire actie, zoals er nog zullen volgen, zoals ze ook in Nederland werden gevoerd, waar het voorbeeld van de Dolle Mina’s was gehaald. Acties voor openbaar plasrecht, voor crèches, tegen missverkiezingen, voor gelijke onderwijskansen, voor meer promotiekansen voor vrouwen. In feite hebben de Dolle Mina’s niet zo heel lang ludieke acties ondernomen. Ze zijn echter in het sociale geheugen gegrift, en een vrouw die een beetje fel is wordt al gauw ‘dolle mina’ genoemd, nog steeds.

Feministes zoals Dolle Mina’s in Nederland en Vlaanderen waren er ook in het Franstalig landsgedeelte. Marie Mineur was een actiegroep in Wallonië. Ook in de context van de franstalige studenten in Leuven en in de studentenkringen van de ULB vormen gelijkgestemde vrouwen actiegroepen.

Samenwerking tussen de Franstalige en de Vlaamse gemeenschap uitte zich bijvoorbeeld in de gemeenschappelijke organisatie van de eerste vrouwendag en in de samenwerking bij de opstelling van ‘Het rode boekje van de vrouw’ – ‘Le petit livre rouge des femmes’. Het was een realisatie van Dolle Mina, Marie Mineur, het actiecomité ‘gelijk loon voor gelijk werk’ en de universitaire vrouwengroepen.

In Vlaanderen ontstond in 1977 LeF, een vrouwencollectief dat publiceerde over de thema’s die in de vrouwenbeweging aandacht kregen: huishoudelijk werk, kinderopvang, relaties, psychiatrie, kunst en lesbische liefde. Zij deden dat zo wetenschappelijk mogelijk, omdat deze thema’s in de wetenschappelijke instituten toen weinig aandacht kregen. Het ligt in de lijn van de ontwikkeling van de Vlaamse Dolle Mina’s. Zij bedachten hun acties vóór- eer ze theorieën ontwikkelden en onderzoek hadden gedaan. Dat was de begrijpelijk evolutie, waarin alles nog ontwikkeld diende te worden. Maar Dolle Mina heeft steeds ook die onderzoekscomponent gehad. Die is nog korte tijd verder ontwikkeld. Verschillende mensen die actief waren bij Dolle Mina werden dat ook bij LeF²³.

In Franstalig België begon in 1973 *Les Cahiers du Griff* te verschijnen. Het is voor het tijdschrift de start van een lange en vruchtbare carrière. Het is wetenschappelijk, meestal literair-filosofisch geïnspireerd, en feministisch.

23. Voor een nauwkeurige analyse van de Vlaamse Dolle Mina’s: zie Katrijn De Smit (2003). Dit werk is mede gebaseerd op interviews met voormalige Dolle Mina’s en is een mooie oral history onderzoek over de recente vrouwengeschiedenis.

Het eerste nummer had als titel *Le féminisme pour quoi faire?* Vergaderingen, congressen en seminaries van *Les Cahiers de Griff* in Rue Blanche 29 in Brussel waren een inspiratie voor vele Belgische feministen.

De PAG's waren de Pluralistische Actiegroepen voor Gelijke rechten voor vrouw en man. Ze waren minder spectaculair dan de Dolle Mina's, maar hebben zich net zo heftig ingezet voor vrouwen. Ze waren concreter dan de rebelse groeperingen. Ze wilden verbeteringen in de situatie van vrouwen, waarvan de revolutionaire vrouwenbeweging van zei dat de realisatie ervan niets fundamenteels zou veranderen. "Zoals hun naam het zegt wilden zij hier en nu aan de emancipatieweg timmeren over de partijgrenzen heen." (van Mechelen, 1996:20).

In 1979 schreef Renée van Mechelen *Uit Eigen Beweging. Balans van de vrouwenbeweging in Vlaanderen 1970-1980*. Zij vergat hierbij de 'voor-moeders' niet en legde het verband met de vroege feministen die wij hier ook genoemd hebben. Vrouwen begonnen zich hun geschiedenis toe te eigenen. In 1978 werd *RoSa* opgericht: het Vlaamse documentatiecentrum voor de vrouwenbeweging, Rol en Samenleving. In 1979 ontstond het Franstalige documentatie en vormingscentrum *L'Université des Femmes*.

Dit alles gebeurde in minder dan twee decennia waarin vrouwen niet stil stonden. De beweging was op gang gekomen en de energie was nauwelijks te stoppen. De vele initiatieven en flitsende gedachten zijn ook moeilijk kort samen te vatten. Voor België zou er veel meer over geschreven moeten worden, want nog steeds is de docu-

mentatie schaars. We vermelden hier toch enkele hoogtepunten:

> 1972: Eerste Vrouwendag, 11 november 1972.

Op initiatief van Lily Boeykens. Een overweldigend succes. Spreeksters zijn Simone de Beauvoir en Germaine Greer. Het aantal aanwezigen wordt op 10 à 12.000 geschat. Sindsdien is de Vrouwendag blijven bestaan, en wordt ze door Vlaamse en Waalse organisaties afzonderlijk georganiseerd. In 2005 heeft de Vrouwendag uitzonderlijk niet op 11 november plaats, maar op 16 oktober en ook is bij uitzondering weer een gemeenschappelijke Franstalige en Nederlandstalige activiteit, als gemeenschappelijk afsluitend feest ter gelegenheid van 100 jaar Vrouwenraad.

> 1972: Oprichting van het VOK, het Vrouwen Overleg Komitee als trefpunt voor vrouwen over zuil- en partijgrenzen heen. Het VOK is een pluralistische feministische organisatie die nog steeds analyses maakt, opinie en beleid beïnvloedt en vooral jaarlijks de Vrouwendag organiseert. In 2005 is het de 34ste Vrouwendag.

> 1974: Oprichting van een feministische partij. Het levert weinig op en is een kort leven beschoren (18.551 stemmen voor de Kamer, of 0.35 procent, voor de Senaat 14.282 stemmen, of 0.28 procent).

> 1974: Eerste Stem Vrouw-actie voor de Parlementsverkiezingen. Dit werd wel als een succes beoordeeld: het aantal verkozen vrouwelijke parlementsliden werd verdubbeld (van 13 naar 26 op 365 mannen).

> 1975: VN Jaar van de Vrouw, met als hoogtepunt de eerste Wereld Vrouwenconferentie in Mexico City.

Deze internationale activiteit had vele plaatselijke implicaties. De conferentie diende voorbereid te worden, want het jaar moest ingevuld worden. Het gevolg was dat ook op plaatselijk vlak comités worden opgericht, gegevens verzameld, studies gemaakt die tevoren nooit aan de orde waren geweest. Bijvoorbeeld, de eerder genoemde Commissie Vrouwenarbeid.

> De Commissie Vrouwenarbeid werd opgericht bij K. B. van 2 december 1974. Deze Commissie is een onafhankelijk en paritair comité dat tot 1990 heeft gewerkt en in 1993 is ontbonden en vervangen door de Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen, waarin ook de tot dan bestaande Emancipatieraad opging.

> In de tweede helft van de jaren zeventig moeten de wonden gelikt worden van het feit dat – ondanks de grote inspanningen – het Jaar van de Vrouw weinig veranderd heeft. Het is logisch – zeker bekeken van op 30 jaar afstand – dat de (wereld)situatie niet grondig veranderd door één initiatief, hoe groot de verwachtingen en de inzet ook moge geweest zijn. Tijdens de vrouwendag van 1976, in de Passage 44 in Brussel, wordt de balans van het vrouwenjaar opgemaakt, en volgens de vrouwenbeweging was die balans negatief. Men wilde veel meer en gaat volop door met de activiteiten.

Er zijn twee niet helemaal van elkaar te scheiden evoluties: enerzijds de fem-soc beweging die doorgaat op de socialistische analyses, geen feminisme zonder socialisme, geen socialisme zonder feminisme. De Gentse Dolle Mina's gaan op in de fem-soc beweging. Er zijn ook in andere steden kernen, en bovendien loopt het parallel

met wat in vele andere landen gebeurt. De economische crisis is er niet vreemd aan. 'Vrouwen tegen de crisis' mobiliseert heel wat mensen, over de kleine groupuscules en verzuiling heen.

Anderzijds plooit de vrouwenbeweging zich ook terug op zichzelf. Ook dat gebeurt in andere landen, en in België is het minder uitgesproken dan bijvoorbeeld in Nederland. Vrouwen onderzoeken de eigen situatie, vrouwen onderzoeken (in kleine groepjes) de samenleving en vormen praatgroepen, radicale therapie-groepen (fort-groepen of voluit Feministische Oefengroep op basis van Radikale Therapie, assertiviteitstraining). Het brengt de vrouwenbeweging heel dicht bij vormingswerk, mentaliteitsverandering, bewustzijnsverandering.

Simone de Beauvoir op de Vrouwendag, 1972

De vrouwenbeweging van de jaren zestig en zeventig, noemde zich 'autonoom'. Zij was niet aan partijen of zulen gebonden en kon zelfstandig een standpunt bepalen. Binnen de politieke partijen waren er de grote traditionele vrouwenorganisaties en uiteraard behandelden zij ook thema's die vrouwen aanbelangden. Zij deden dat meestal in een traditioneel perspectief: vrouwen zorgen voor het huishouden, voeden kinderen op, mogen leren om dat allemaal beter te doen, een beetje ontspanning en samenzijn maakt het leven aangenamer, en verder is de rest van de wereld niet zo belangrijk. In het begin van de tweede feministische golf is er weinig wederzijds begrip tussen de traditionele verengingen en de autonome beweging. Dat zal evenwel veranderen, langs beide kanten. Renée van Mechelen zegt (terecht) veel goeds over de openheid, inzet en efficiëntie van de traditionele vrouwenbewegingen.

Feministen van de tweede golf wilden een andere definitie van 'politiek'. Uit Amerika was overgewaaid dat het persoonlijke politiek is. Het 'persoonlijk is politiek' was min of meer de slogan van de internationale vrouwenbeweging. Het betekent dat

- > enerzijds het politieke systeem niet geaccepteerd wordt zoals het traditioneel is: onderwerpen die stammen uit vrouwenlevens werden er weinig of niet in behandeld (economie van de huishoudelijke arbeid, impact van het belastingssysteem op de organisatie van het dagelijks leven, ethiek van de gezondheidszorg, en dergelijke);
- > anderzijds het inzicht dat de wijze waarop het persoonlijke leven kan geleefd worden sterk bepaald wordt door

politieke beslissingen (onder andere wettelijke regelingen als deel van de gendermachine, als je 8 uur per dag moet werken heb je een ander seksueel leven dan als je 14 uur per dag werkt).

Er is geen schuilplaats voor het persoonlijke buiten het politieke, het persoonlijke is politiek. Het werkt in de twee richtingen.

2.2.8. Vrouwen zijn overal: Internationale organisaties

2.2.8.1. Europa werkt voor vrouwen

Zoals reeds vermeld in verband met de FN-vrouwenstaking begon de invloed van Europa reeds met het oprichtingsverdrag van Rome in 1957. Gelijkheid van mannen en vrouwen werd de norm voor de 6 partnerlanden en in artikel 119 (later herdoopt in artikel 141) werd bovendien bepaald dat er gelijk loon diende uitbetaald te worden aan mannen en vrouwen²⁴. De lidstaten waren niet erg ongeduldig om dit artikel toe te passen, met als gevolg dat er later nog richtlijnen werden uitgevaardigd om de toepassing te stimuleren.

24. *Verschillende bronnen maken duidelijk dat het hier niet zozeer gaat om een principiële kwestie maar vooral over vrees voor concurrentie vanwege Frankrijk. Zie bv. Ophuysen, 1994:33 "Het [art. 119] is in het Verdrag opgenomen om – geheel in lijn met de economische doelstelling – te voorkomen dat er oneerlijke concurrentie zou optreden tussen met name goedkope Italiaanse trekarbeiders en Franse werknemers. Dankzij dit min of meer toevallige artikel heeft de Europese gelijkebehandelingswetgeving zich kunnen ontwikkelen."*

In de jaren zeventig waren dat:

- > richtlijn 74/117 van 10 februari 1975 in verband met de dichter bij elkaar brengen van de wetten van de lidstaten die verband houden met het principe van gelijk loon voor mannen en vrouwen;
- > richtlijn 76/207 van 9 februari 1976 in verband met de implementatie van het principe van gelijke behandeling van mannen en vrouwen in verband met de toegang tot de arbeidsmarkt, beroepsopleiding, promotie en arbeidsomstandigheden;
- > richtlijn 79/7 van 19 december 1978 in verband met de implementatie van het principe van gelijke behandeling in zaken van sociale zekerheid.

Dit zijn enkele voorbeelden van de lange weg die de gedachte van 'gelijkheid m/v' moet afleggen om min of meer gerealiseerd te worden, zelfs in gevallen dat het expliciet in een overeenkomst is afgesproken.

2.2.8.2. Internationale conferenties en verdragen

1975 werd het Jaar van de Vrouw, uitgeroepen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Eerst zou het één jaar zijn, maar dat bleek veel te weinig en het werd het decennium van de vrouw (1976-1985). De VN Wereldconferentie in Mexico City in 1975 was de eerste in een hele reeks, waarvan recent Peking+10, in maart 2005, de beleidsverantwoordelijken en ngo's nogmaals heeft gemobiliseerd.

De resoluties van de wereldconferentie in Mexico bepaalden een aantal thema's die de leidraad zijn gaan vormen

voor het werk van de V.N. in verband met vrouwen. Deze thema's zijn:

- > volledige gelijkheid tussen de geslachten en de uitbanning van genderdiscriminatie;
- > de integratie en volledige participatie van vrouwen in de ontwikkeling;
- > een vergrote bijdrage van vrouwen aan de versterking van de wereldvrede.

Aan de regeringen werden aanbevelingen gedaan in verband met de te ondernemen acties om de economische, politieke, sociale, culturele situatie van vrouwen te verbeteren. Er werden ook structuren ontwikkeld om dit op te volgen en te ondersteunen. Hoewel nogal wat van de doelstellingen geïnspireerd zijn door situaties in ontwikkelingslanden blijken vooral de procedurele kwesties en de institutionele verankering van afspraken enorm belangrijk, ook voor Europese ontwikkelde landen.

Binnen de structuren van de Verenigde Naties bestond al een afdeling voor *Advancement of Women*, maar de conferentie in Mexico City leidde ook tot de oprichting van de *International Research and Training Institute for the Advancement of Women* (INSTRAW) en het *United Nations Development Fund for Women* (UNIFEM).

Deze afdelingen bestaan vandaag nog steeds. Opvallend in de conferentie van Mexico City was dat deze Vrouwenconferentie echt een van vrouwen was: 113 van de 133 delegatieleiders waren vrouwen. Vrouwen deden het hier zelf, op een officieel platform en dat gebeurde voor het eerst.

Binnen de VN was de mentaliteit ten aanzien van vrouwen veranderd: ze werden gezien als actoren.

In 1979 werd het zogenaamd Vrouwenverdrag geformuleerd: *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW)*. Het is een overeenkomst die fungeert als de internationale rechten van de vrouw en bedoeld is om alle discriminaties ten aanzien van vrouwen te weren. Het verdrag definieert wat discriminatie is:

Voor de toepassing van dit Verdrag wordt onder 'discriminatie van vrouwen' verstaan elke vorm van onderscheid, uitsluiting of beperking op grond van geslacht, die tot gevolg of tot doel heeft de erkenning, het genot of de uitoefening door vrouwen van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden op politiek, economisch, sociaal of cultureel gebied, op het terrein van de burgerrechten of welk ander gebied dan ook, ongeacht hun huwelijkse staat, op de grondslag van gelijkheid van mannen en vrouwen aan te tasten of teniet te doen.²⁵

Landen die het verdrag ratificeren verbinden zich ertoe alle discriminerende bepalingen uit hun wetgeving te verwijderen. Het zijn ondertussen 180 landen, waaronder België.

25. " ... any distinction, exclusion or restriction made on the basis of sex which has the effect or purpose of impairing or nullifying the recognition, enjoyment or exercise by women, irrespective of their marital status, on a basis of equality of men and women, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural, civil or any other field."

3. Waar staan we? 1980-2005

3.1. TIJDSBEELD

Tussen 1980 en 1990 werden de kaarten geschud. Er zijn zowel nationaal als internationaal afspraken gemaakt, structuren in het leven geroepen, doelstellingen geformuleerd, mensen geschoold in vrouwenvraagstukken. De sociale bewegingen werden opgenomen in het dagelijkse functioneren van organisaties en beleidsnetwerken. Het middenveld veroverde terrein. Er is een explosie van vrouw-gerelateerde initiatieven, die naarmate de jaren vorderen evenzeer van het beleid uitgaan als van de sociale bewegingen. Van protestbewegingen is eigenlijk nog weinig sprake. Van 1980 tot 2005 liggen er 25 jaren van opvolgen en organiseren, zowel in het binnenland als internationaal.

De Berlijnse muur valt en Francis Fukuyama²⁶ zegt ons dat we te maken hebben met 'het einde van de geschiedenis'. Hij bedoelde ermee dat, met het ineen storten van het communistische regime in Oost-Europa, een einde gekomen was aan het ideologische conflict tussen Oost en West.

26. Fukuyama, Francis (1992). *The End of History*. N.Y: Free Press.

In de toekomst zullen er evoluties optreden binnen hetzelfde paradigma, maar grote veranderingen behoren tot het verleden²⁷. Voor het begrip 'gelijkheid' is de val van het communisme van groot belang. Er is onmiddellijk veel contact tussen de West-Europese vrouwen(organisaties) en de 'bevrijde' Oost-Europese vrouwen. Het contact gaat moeizaam en is inhoudelijk bijzonder ingewikkeld. In Oost-Europa is men (en zeker de vrouwen) het discours over 'gelijkheid' meer dan beu. Zij willen vrijheid, kansen en geld om te creëren en te presteren, maar zijn anderzijds de volgehouden inspanning die daarvoor nodig is niet gewend. Emigratie is voor veel Oost-Europese vrouwen het aantrekkelijkst.

In 1980 moest het nog allemaal gebeuren. Vele vrouwen hebben een sterke rol gespeeld in de anti-communistische bewegingen in het voormalige sovjetrijk. De veranderingen gaan snel. Op 1 mei 2004 was er reeds de toetreding tot de Europese Unie voor Estland, Letland, Litouwen, Hongarije, Polen, Tsjechië, Slovakije, Slovenië (en Cyprus en Malta, die niks met het Oostblok te maken hebben). In verband met gender betekent dit dat deze landen aan een aantal voorwaarden hebben moeten voldoen om te kunnen toetreden en dat ze verplicht zijn om hun wetgeving aan de Europese bepalingen in verband met 'equality' aan te passen.

27. *Als hij al ooit gelijk heeft gehad, dan heeft hij het op 11 september 2001 in alle geval verloren.*

Sinds de tweede helft van de jaren negentig heeft iedereen te maken met de vernieuwing in de informatietechnologie. De cyberrevolutie raakt iedereen. Hoewel er veel sprake is van de *digital divide* of gender gap in verband met ICT (Informatie en Communicatie Technologie), zowel wat betreft gebruik als toegang, tewerkstelling, vaardigheid en opleiding, maken vrouwen intensief gebruik van de nieuwe mogelijkheden.

De elektronische communicatie laat toe ad hoc coalities te vormen, te chatten, foto's op sturen naar grootouders in verre landen, naar de baby te kijken met de webcam, thuis te werken, te leren, te lezen en te zoeken. En, de internationalisering werkt beter dan ooit. In de jaren zeventig was het bijzonder moeilijk om aan informatie te geraken over vrouwen.

Tegenwoordig hebben nationaal en internationaal alle vrouwenorganisaties, -opleidingen, -bibliotheken hun sites. Selecteren en in het juiste verband plaatsen is soms moeilijk voor niet-ingewijden vanwege de overvloed, maar de websites zijn uitstekend en laten niemand in de kou staan. Het isolement waarover de eerste vrouwen van de tweede golf klaagden is doorbroken.

3.2. VROUWBEELD

3.2.1. 'Gelijkheid en verschil' in de jaren tachtig

Terwijl de tijd rijp is om te gaan oogsten wat de modernisering en de vrouwenbeweging gezaaid hebben duiken er complicaties op. Sommige vrouwen stellen zich de vraag of ze wel 'gelijk' willen zijn aan mannen. Filosofisch komt het uit het zogenaamde 'differentie denken', waarvan de in België geboren en in Parijs furore makende, filosofe en psychoanalytica Luce Irigaray de belangrijkste auteur is.

Door differentie-feministen wordt zowel het traditionele vrouwbeeld als het geëmancipeerde beeld à la Simone de Beauvoir niet geaccepteerd. Vrouwen willen hun eigen toekomst creëren, en die lijkt niet op die van hun moeders, niet op wat mannen voor hen willen, maar ook niet op wat emancipatie-feministen wilden.

De scheiding der geesten tussen gelijkheids-feministen en verschil-feministen is nooit volledig geweest, want ook differentie-feministen willen gelijk loon voor gelijk werk, economische onafhankelijk, een goede opleiding, en geen onderdrukking of onrechtvaardigheid. Toch sticht het begrip 'differentie' wel verwarring, aanzien in de context van dit vrouwbeeld de 'vrouwelijke eigenschappen' niet langer als een deel van het probleem worden gezien, maar als een deel van de oplossing. Differentie-feministen streven naar een opwaardering van de zogenaamd

vrouwelijke waarden: rust, zorgzaamheid, moederlijkheid, stilte, duurzaamheid, sociaal voelen,...

Deze 'feminisering' verdeelt en verwart vrouwen, en mannelijke medestanders vinden het nog verwarrender. Wat 'gelijkheid' is en wat 'verschil', en wat vrouwen willen in dit verband is een discussie zonder eind. Duidelijk is wel dat er vrouwen opgestaan zijn die wel op de schouders van Simone de Beauvoir willen staan, maar waarvoor emancipatie toch iets anders is dan wat in *Le deuxième sexe* staat.

De ingewikkelde filosofische discussie is geëvaporeerd, maar toch is het denken over gelijkheid grondig veranderd. Veel zaken die 'typisch'²⁸ vrouwelijk zijn worden niet langer verloochend en afgeleerd, ze worden verdedigd, gewaardeerd, als valabel opgeëist. Sommige vrouwen zijn minder bereid om veel aan hun leven te veranderen om carrière te maken, zij vinden dat de werkvloer zich moet aanpassen aan de zorgvloer en niet omgekeerd, zij willen beter nadenken wat ze bereid zijn in te leveren om mee te doen in het maatschappelijke leven buiten het gezin.

Andere vrouwen (al dan niet feminist) vinden dit dubieus. Het is nu duidelijker dan ooit: vrouwen vormen géén homogene groep. Er worden binnen de vrouwenbeweging soms moeizame pogingen ondernomen om de verschillen tussen vrouwen te erkennen. Niet dat het zo moeilijk is,

28. Daarmee is niet gezegd dat ze aangeboren zouden zijn; het gaat om eigenschappen die meer bij vrouwen voorkomen dan bij mannen, als product van socialisatie (in combinatie met aanleg en taken).

maar het bij elkaar houden van een sociale beweging gaat moeizaam, als er geen gemeenschappelijke noemer (meer) blijkt te zijn, en de beweging zelf aanvaardbaar wil maken dat er geen gemeenschappelijke noemer (meer) is. Zo stond de Vlaamse Vrouwendag van 11 november 1999 in Bornem in het teken van verschillen tussen vrouwen, *Vrouwenstijlen*. Op theoretisch vlak wordt er ook meer en meer gesproken van 'Feminismen'. Voor de vrouwenbeweging van de tweede golf was het juist het gemeenschappelijke van alle vrouwen (ongeacht klasse, etnische achtergrond, kleur, opleiding, rijkdom, enzovoort) dat het belangrijkste was geweest.

3.2.2. 'Gelijkheid en verschil' in de 21ste eeuw

In het oog springend is de situatie van allochtonen en nieuwkomers. De gehele groep vormt niet het onderwerp van deze studie. Vrouwen binnen de groep wel. Gelijkheid van mannen en vrouwen in België werd steeds gesitueerd in de context van een gedeelde culturele achtergrond. Vrouwen en mannen, geboren in België, uit voorouders die ofwel ook in België geboren waren of zich aan de plaatselijke tradities hadden aangepast, moesten gelijke rechten en gelijke kansen hebben. De dominante religieuze tradities waren traditioneel van christelijke aard, en ook vrijzinnigen verhielden zich tot die tradities. De strijd die vrouwen (en mannen) binnen die traditie hebben moeten leveren om zich te emanciperen is intens geweest. Vandaag echter wonen in België mensen uit

verschillende culturen. Multiculturalisme is een feit en dat zal niet veranderen. Het denken over gelijkheid vanuit één achtergrond kan dus niet worden volgehouden. Een groot deel van de nieuwe inwoners zijn moslims en wat voor Belgische vrouwen 'gelijkheid' is, wordt in een moslimcultuur vaak niet aanvaard. Nochtans zijn vele gelijkheden wettelijk verankerd. Bijgevolg is het in de Belgische cultuur niet aanvaardbaar als groepen van de bevolking die gelijkheid systematisch en principiële niet respecteren. De spanning is meestal latent maar soms ook manifest. Het is moeilijk voor het beleid en de vrouwenbeweging om daarop in te spelen.

In *The Clash of Civilizations* (Huntington: 1997) nemen vrouwen een centrale plaats in. Maar er is ook discussie over de vraag of er wel van een botsing tussen culturen mag gesproken worden. Botsing of niet, moslimmeisjes en -vrouwen hebben het in de westerse maatschappij moeilijker dan autochtone meisjes en vrouwen, en dan mannen. Zij zitten tussen de eisen van twee culturen in. Zij moeten, tenminste in hun eigen leven, proberen de botsing af te wenden. Hoe het beleid en de vrouwenbeweging daaraan kunnen meewerken is voorlopig niet duidelijk. Het beleid zit gevangen tussen respect en tolerantie voor een 'vreemde' cultuur en de verdediging van de verworven en wettelijk verankerde gelijkheid. De vrouwenbeweging kan geen rechtlijnig standpunt innemen: enerzijds kan zij moeilijk zeggen dat meisjes niet laten studeren, de heerschappij van de man, in huis houden van vrouwen, gedwongen huwelijken en andere bekende problematische situaties verdedigbaar zijn;

anderzijds kunnen velen – gezien de eigen strijd – het niet over hun hart krijgen om te zeggen dat moslim-meisjes, die zeggen te willen leven volgens de regels van hun eigen cultuur ‘ongelijk’ zouden hebben en moeten emanciperen volgens Europees model.

In België is de kwestie nog niet zo scherp naar voren gekomen als in Nederland, waar politica Ayaan Hirsi Ali zich afzet tegen de plaats van vrouwen in de moslim-cultuur. Op haar werk kwamen heftige en gewelddadige reacties. De situatie in België is ook niet vergelijkbaar met die in Frankrijk, waar na het rapport Stasi²⁹ en de daarop volgende wet die het dragen van de islamitische hoofddoek en andere opvallende religieuze symbolen in scholen verbiedt, verzet kwam van moslima's en sympathisanten. Ook in België flakkert de discussie in verband met het dragen van hoofddoeken in scholen en openbare instellingen regelmatig op. In het bijzonder goed gedocumenteerde artikel van Eva Brems 'De hoofddoek als constitutionele kopzorg' (Brems: 2004) wordt een overzicht gegeven van de juridische situatie in dit verband in verschillende landen en internationale organisaties.

Ook de Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen heeft een adviesuitgebracht inzake het dragen van de islamitische hoofddoek op school en op het werk (Advies 54, 2002). Er wordt vooral gepleit voor nuancering, en er

29. Bernard Stasi was de voorzitter van de in juli 2003 door de Franse president Chirac geïnstalleerde commissie van wijzen die zich diende te buigen over het principe van de laïciteit in Frankrijk. De commissie legde haar rapport neer in december 2003.

wordt gewaarschuwd cultureel relativisme niet gemakshalve als oplossing te bekijken. De Raad vraagt in zijn advies dat de overheid rekening houdt met de motivatie waarom de sluier wordt gedragen. In haar bespreking van de situatie in België vestigt Brems de aandacht op dit advies. Het is bijzonder omdat het uitgaat van het standpunt van de betrokken meisjes en vrouwen. In de praktijk dient er nog ervaring opgedaan te worden met deze benadering. Ook de Belgische tweede feministische golf heeft zich immers schrap gezet tegen het zogenaamd zelf gekozen vanzelfsprekend moederschap en huisvrouwschap van vele Belgische vrouwen toen. Met argumenten heeft men met succes bepleit dat er een ander leven mogelijk is en dat 'keuzen' niet altijd zijn wat ze lijken.

Zeer belangrijk op Belgisch niveau, in verband met een herbronning van de visie op de integratie van allochtone vrouwen (en mannen), is de 'Interculturele Dialoog' die in 2004 en 2005 werd gevoerd. Op initiatief van minister Laurette Onkelinx (toenmalig minister van Gelijke Kansen), overgenomen door minister Marie Arena (opvolger van minister Onkelinx voor Gelijke Kansen) en voortgezet door minister Christian Dupont (huidig minister van Gelijke Kansen) heeft een commissie onderzoek gedaan naar de huidige toestand van interculturaliteit in België. Op basis van hoorzittingen, getuigenissen en gesprekken met experts heeft de commissie de thematiek van de interculturaliteit in België geanalyseerd. Vier krachtlijnen structureerden het geheel: de gelijkheid tussen vrouwen en mannen, het belang van het burgerschap, de werking van de openbare diensten en de realiteit van het samen-

leven van verschillende religieuze en levensbeschouwelijke opvattingen. De gebruikte methodiek, met raadpleging van vele betrokkenen in alle geledingen van de maatschappij, is indrukwekkend te noemen. Het eindrapport van de commissie is gepubliceerd onder redactie van de professoren Eduard Delruelle en Rik Torfs (Delruelle & Torfs: 2005). We bekijken de aanbevelingen in verband met de genderissues:

- > Zonder het bij naam te noemen wordt aanbevolen gender mainstreaming ook toe te passen in verband met allochtonen. Er wordt immers gesteld dat het hanteren van een gender-denkschema steeds noodzakelijk is. Politieke maatregelen hebben een verschillende impact op mannen en op vrouwen, en dat geldt ook voor allochtonen en nieuwkomers. Daar wordt in de realiteit niet steeds voldoende rekening mee gehouden en dat dient te veranderen.
- > Vrouwen kunnen een plaats als volwaardigere burger innemen indien men hen zelf aan het woord laat. Het is een bekommernis van de commissie dat er niet over de hoofden heen zou gesproken en beslist worden. Ook haar eigen werkwijze geeft hiervan blijk.
- > Er zijn heel wat instrumenten ontwikkeld ter bevordering van de gelijkheid van mannen en vrouwen en die worden niet steeds gebruikt voor alle groepen. De instrumenten dienen gebruikt en beoordeeld te worden op hun bruikbaarheid voor diverse groepen.
- > Bestaande kennis dient gebruikt te worden. Het is niet sinds vandaag dat er belangstelling is voor migrantenvrouwen. De commissie verwijst hierbij naar de rappor-

- ten van het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenvoelbeleid uit 1989-1990 waarin de belangrijkste problemen die we vandaag kennen reeds benoemd werden. "De vaststellingen van toen blijven tot op vandaag open vragen: het statuut van de migrantenvrouw, hun rechtspositie, hun huwelijksituatie, hun opleiding en kwalificaties, hun beroepsleven, hun toegang tot cultuur en gezondheidszorg." (Delruelle & Torfs: 2005, 33).
- > Niet enkel het Koninklijk Commissariaat, ook de vrouwenbeweging en wetenschappelijk onderzoekers, verzorgden jarenlang publicaties en activiteiten, die ingingen op deze kwesties. Ze deden dit voor en met migrantenvrouwen, soms met en soms zonder subsidies.
 - > Dit lijkt een kleine opmerking, maar ze is van groot belang. Velen zijn zo onder de indruk van het recent gegroeide islamitische religieus bewustzijn dat men niet meer durft terug grijpen naar eerder bestaande kennis over migratie. Ten onrechte.
 - > Het bestaande gelijke kansenbeleid is niet specifiek toegesneden op migrantenvrouwen. De vraag hoe initiatieven voor gelijke kansen van vrouwen en mannen, wat betreft de arbeidsmarkt bijvoorbeeld, nuttig zijn voor migrantenvrouwen dient onderzocht te worden. Hetzelfde geldt voor actieplannen in verband met geweld en bestrijding van armoede.
 - > Daar bovenop spelen een lange reeks van juridische kwesties, die vaak dramatisch zijn voor de betrokken vrouwen. Zij vragen gespecialiseerde kennis en nauwkeurige interventies. Deze kennis dient vergroot en beter verspreid te worden.

De commissie besluit het genderhoofdstuk met een laatste aanbeveling: “Er moeten duidelijk beleidsvormen, opleidingen en informatiecampagnes komen om het gelijkheidsprincipe meer ingang te doen vinden bij de minst bedeelde sociale groepen en om dat principe op termijn ook daadwerkelijk te verwezenlijken.” (Delruelle & Torfs, 2005: 36). Dit is zeker waar, maar de zin verbergt eerder de problematiek dan dat het een concreet voorstel is tot emancipatie en verwezenlijking van gelijkheid.

Nieuwe inzichten zullen hier nog moeten groeien en gemakkelijke oplossingen zijn er niet. Het gelijkheid/verschil-debat dat zich voordeed in de jaren tachtig in verband met de vraag of vrouwen wel zo ‘gelijk’ wilden zijn aan mannen heeft een nieuwe gedaante gekregen. Hoe ‘gelijk’ (en aan wie) willen allochtone vrouwen en meisjes zijn? Wat te doen als ze niet ‘gelijk’ willen zijn? Wat te doen als ze niet ‘gelijk’ mogen zijn? En hoeveel ‘verschil’ is in het Belgische en Europese kader wettelijk en principieel aanvaardbaar? ‘Diversiteit’ is geen toverwoord. Het woord gebruiken zal de vragen niet vanzelf beantwoorden.

3.3. POLITIEK

> Een hoogtepunt in verband met de politieke aandacht voor gelijke kansen is de aanstelling in 1985 van een federaal staatssecretaris van Maatschappelijke Emancipatie Miet Smet (CVP – Oprichtster en voorzitter van de werkgroep ‘Vrouw en Maatschappij’). Zij vervulde deze functie van 1985 tot 1992. Het onderwerp blijft ook in haar portefeuille van 1992 tot 1999, maar dan als

minister van Tewerkstelling, Arbeid en Gelijke Kansen. Miet Smet, feministe van het eerste uur in de tweede golf, heeft 14 lang haar stempel kunnen drukken op het federale emancipatie- of gelijke kansenbeleid. In de jaren tachtig was de vrouwenbeweging blij dat er een beleidspersoon kwam op dat terrein van emancipatie, bevrijding en bestrijding van discriminatie van vrouwen, maar min of meer ontevreden dat het aanvankelijk geen minister was maar een staatssecretaris. Het was in alle geval wél iemand die het terrein en de problematiek goed kende.

Belangrijke thema’s waren, en we noemen er maar enkele:

- positieve actieprogramma’s en contracten;
- geweld: seksueel geweld, intrafamiliaal geweld, seksuele intimidatie;
- functiewaardering: een instrument in het streven naar gelijke verloning voor mannen en vrouwen;
- beeldvorming in verband met rolverdeling man/vrouw.

Als de CVP uit de federale regering verdwijnt in 1999 wordt Miet Smet als minister van Gelijke Kansen opgevolgd door Laurette Onkelinx. Wat Vlaams en christendemocraat was wordt Waals en socialist.

Gelijke kansen blijft een beleidsterrein dat dicht staat bij Tewerkstelling en Arbeid en nauw aansluit bij de internationale ontwikkelingen. In de tweede helft van de jaren negentig komt er veel nadruk te liggen om mainstreaming. Uiteraard is ondertussen het terrein van gelijke kansen in de regio’s verder ontwikkeld. Het federale beleid beperkt zich tot de federale aangelegenheden.

In de eerste berichten over de nieuwe federale regering van 2003 lijkt 'gelijke kansen' vergeten. Heftig protest van vrouwen en vrouwenverenigingen volgt. Er blijkt echter wel degelijk een minister voor Gelijke Kansen aan te treden: de Waalse socialiste Marie Arena (PS). Als Marie Arena de federale regering verlaat om minister-presidente te worden van Franse Gemeenschap wordt zij opgevolgd door Christian Dupont (PS) – de eerste man op deze post. Gelijke Kansen zit sinds 2003 niet meer samen met Arbeid. Dupont is de verantwoordelijk minister tijdens de conferentie Peking + 10.

> De voortschrijdende federalisering beïnvloedde de bevoegdheden in verband met gelijke kansen m/v. Door de derde staats hervorming van 1988-1989 kregen de gemeenschappen meer bevoegdheden, waaronder Onderwijs, wat een belangrijk terrein is voor vrouwenzaken. Door de vierde staats hervorming van 1993 werd België een volwaardige federale staat. Na de verkiezingen van 1995 worden voor het eerst de regionale parlementen rechtstreeks verkozen. Naast de federale minister voor Gelijke Kansen (Miet Smet) krijgt Vlaanderen in 1995 zijn eerste minister voor Gelijke Kansen (Anne Van Asbroeck – SP - voor het eerste deel van de regeerperiode, Brigitte Grouwels – CVP – zoals van tevoren afgesproken, voor het tweede deel). Op dit ogenblik is er een Vlaamse minister voor Gelijke Kansen, Kathleen Van Brempt, een Waalse, Christiane Vianne, een Brusselse Brigitte Grouwels, en voor Franse Gemeenschap heeft de minister-presidente het terrein onder haar hoede. Voor de Duitstalige Gemeenschap is er geen minister

voor Gelijke Kansen. Er is wel veel werk geleverd in verband met mainstreaming. En, er werd een positie gereserveerd voor een vrouwelijke minister. Toen niemand daarvoor bevoegdheden wilde afstaan is er een ministerpost bij gecreëerd ³⁰.

Als in het Waalse Parlement op 14 juni 2005 Annie Cornet, voorzitter van de *Conseil wallon de l'Égalité entre hommes et femmes* (CWEHF) een uiteenzetting geeft voor de leden van het *Comité d'avis pour l'égalité des chances entre les hommes et les femmes* ³¹ over hoe alle verantwoordelijkheden in verband met gelijke kansen in België in elkaar zitten, is de eerste vraag die

30. *Mme Monika Dethier-Neumann (Ecolo), Tijdens de publieke commissievergadering van Comité d'avis pour l'égalité des chances entre les hommes et les femmes, in het Waalse Parlement, van 14 juni 2005: "Je pense que la question de l'égalité hommes/femmes doit rester sous forme de proposition et aucunement devenir une obligation, mais on voit dans la vie de tous les jours que pour faire aboutir les choses, il faut un règlement-cadre. En Région germanophone, le Gouvernement a prévu d'ajouter un poste ministériel féminin. Personne n'était prêt à lâcher quoi que ce soit pour permettre à une femme d'accéder au Gouvernement. Il a donc fallu ajouter un poste supplémentaire, je trouve cela affligeant."*

31. *De tweede is een parlementaire commissie, zoals er ook gelijke kansen commissies bestaan voor de Kamer en de Senaat, de eerste is een raad, geïnstalleerd op 10 november 2003, door minister-president van de Waalse regering Jean-Claude Van Cauwenberghe. Een is een adviesorgaan voor de Waalse regering, dat er gekomen is op verzoek van de civiele maatschappij, vrouwenverenigingen en andere. Bij de installatie zegt Van Cauwenberghe dat het belangrijk is dat het regionale niveau zich serieus bezighoudt met gelijke kansen, omdat het regionale dicht bij het dagelijks leven staat, een belangrijk interessegebied van vrouwen. Het persoonlijke is politiek?*

na de uiteenzetting door de voorzitter wordt gesteld: “Par rapport à votre exposé, j’ai l’impression que chaque niveau de pouvoir a prévu ses propres structures et que cela ne nous permet pas d’avancer beaucoup. Existe-t-il une coordination entre ces différents acteurs?” Inderdaad. Het antwoord is dat er beter dan ooit wordt samengewerkt, maar dat er eenvoudiger structuren denkbaar zijn.

- > Recent is de politieke vertegenwoordiging van vrouwen in België sterk gestegen. We beperken ons in dit verslag tot het federale niveau. Op 24 mei 1994 hechtte het Parlement zijn goedkeuring aan de wet “ter bevordering van een evenwichtige verdeling van mannen en vrouwen op de kandidatenlijsten voor de verkiezingen”, de zogenaamde wet Smet-Tobback. Het gaat over de samenstelling van de kieslijsten. Het werd politieke partijen verboden kieslijsten voor te dragen waarvan het aantal kandidaten van hetzelfde geslacht meer dan twee derde bedraagt.

Gevolg: op alle kieslijsten moest tenminste één derde vrouwen staan. Onder dit regime werden de verkiezingen van 1999 gehouden. In de jaren die volgen werden nog verschillende zogenaamde ‘pariteitswetten’ gestemd. Voor de kieslijsten van 2003 bracht dit nog een ‘strenger’ regime: de eerste twee kandidaten van een lijst mochten niet van hetzelfde geslacht zijn (met andere woorden op nummer 1 of nummer 2 moet een vrouw staan), en het verschil tussen het aantal kandidaat-titularissen of opvolgers mag niet groter zijn dan één. Er is nog een overgangsre-

geling voorzien voor de eerste verkiezingen na het in werking treden van de wet: de drie eerste kandidaten op de lijst mogen niet van hetzelfde geslacht zijn.

Het resultaat was dat voor de Kamer het totaal aantal vrouwelijke verkozenen steeg van 29 op 150 in 1999 (19,3 %) naar 52 op 150 (34,7 %) in 2003. Zowel voor de Franstalige partijen (38,7 %) als voor de Nederlandstalige (31,8 %) werd de kritische grens van 1/3 overschreden. Er is immers steeds op gedrukt (op basis van onderzoek in Scandinavië) dat vrouwen werkelijk een verschil kunnen uitmaken als zij de 1/3-drempel over zijn. In de Senaat zetelen sinds 2003 15 vrouwen, wat 37,5 % van het aantal senatoren uitmaakt. Met deze 34,7 % en 37,5 % zijn grote stappen gezet. Daarmee is ook de quota-discussie op dit terrein tot rust gekomen. De pariteitswetten, die quota-wetten zijn, hebben hun nut bewezen. Zonder de strakke regels lukte het niet en de meeste mensen zijn tevreden over het bekomen resultaat.

- > Anti-discriminatie wet

De wet van 23 februari 2003 noemt ‘geslacht’ in één adem met andere kenmerken op basis waarvan niet mag gediscrimineerd worden:

“... tegen een persoon wegens diens zogenaamd ras, zijn huidskleur, zijn afkomst, zijn nationale of etnische afstamming, zijn geslacht, zijn seksuele geaardheid, zijn burgerlijke stand, zijn geboorte, zijn vermogen, zijn geloof of levensbeschouwing, een handicap of een fysieke eigenschap”.

Deze anti-discriminatie wet geeft uitvoering aan de Europese wensen die per land wetgeving verwachten in uitvoering van artikel 13 van het verdrag van Amsterdam. Een analyse zou ons hier te ver leiden.³²

3.4. ARBEID

3.4.1. Inleiding

Vrouwelijke beroepsarbeid is één van de thema's die de meeste aandacht hebben gekregen van de vrouwenbeweging en ook van het emancipatiebeleid in haar vele gedaanten. Het is zo'n ruim terrein dat wij niet kunnen ambiëren om een volledig overzicht te geven van wat er allemaal geëist en gerealiseerd is. We zullen ingaan op de situatie zoals ze vandaag is wat betreft tewerkstelling (de cijfers en korte interpretaties van de cijfers), we zullen ingaan op 'gelijk loon voor gelijk werk', naast de tewerkstelling is er de werkloosheid en ook daar zullen we wijzen op de knelpunten. Vervolgens zullen we een kort overzicht geven van maatregelen.

3.4.2. De huidige situatie

Betaald werk van vrouwen is altijd een discussiepunt geweest. We hebben gezien hoe heftig het was in de 19de eeuw en bij specifieke situaties de voorbije jaren. 'Werkende

vrouwen', 'buitenhuiswerkende vrouwen', 'vrouwenarbeid', 'beroepsarbeid van vrouwen' ...: de terminologie zelf vormt al een probleem. Er is sinds de tweede feministische golf een woordenstrijd over wat 'werken' mag genoemd worden. Als gezegd wordt dat vrouwen, die geen betaalde arbeid verrichten 'niet werken', is er altijd wel iemand die reageert met de opmerking dat vrouwen die thuis zijn, huisvrouwen dus, ook hard werken. Zij zitten thuis niet niks te doen, zij doen het huishouden en zorgen voor gezinsleden en vaak ook nog voor anderen daarbuiten. Huishoudelijk werk ook 'werk' noemen is, ook in de media, de politiek correcte houding. De opmerkingen zijn terecht, het is de aanwezigheid op de arbeidsmarkt en het al dan niet betaald zijn van de arbeid dat het verschil uitmaakt.

In België op dit ogenblik zijn in verband met vrouwenarbeid de volgende cijfers het vermelden waard:

- > De werkzaamheidsgraad van vrouwen van 15 tot 64 jaar is in 2004 52,7 %; van mannen is dat 67,9 %. In 1997 was dat voor mannen ongeveer hetzelfde (67.0 %), terwijl het voor vrouwen aanzienlijk lager was (46,7 %);
- > Vrouwen vormen ongeveer 43 % van de beroepsactieve bevolking;
- > In 2004 werkten 42,4 % van de vrouwen deeltijds, terwijl dit slechts gedaan werd door 6.9 % van de werkende mannen;
- > De werkloosheidsgraad in 2004 was voor vrouwen 9,6 %, voor mannen 8,5 %.³³

32. Zie bijvoorbeeld ook het werk van Matthias Storme, een felle tegenstander van de huidige anti-discriminatie wetgeving.

33. Voor deze en veel meer gegevens, zie: <http://statbel.fgov.be/>, de website van FOD Economie – Afdeling Statistiek.

In vergelijking met de andere Europese landen scoort België in de middenmoot. Europese landen die lang achteraan stonden, zoals Nederland en Ierland, zijn bezig hun achterstand in te halen. De landen groeien naar elkaar toe.

De tewerkstellingsgraad³⁴ van hooggeschoolde vrouwen kan niet hoger dan hij nu is. Iedereen die kan werken (en dus niet belet wordt door ziekte of handicap of extreme noodsituatie) werkt. De tijd dat hoogopgeleide vrouwen met hun bekwaamheden aan de haard zaten is voorbij. De betere opleiding van grote groepen vrouwen, de bestaande kansen, het stimuleringsbeleid en de economische noodzaak hebben ertoe geleid dat vrouwen veel minder dan vroeger hun talenten van de arbeidsmarkt weg houden.

De tewerkstellingsgraad van laaggeschoolde vrouwen ligt veel lager dan van hoogopgeleid vrouwen. Er zijn voor hen ook minder banen. Voor hen is het ook vaak niet lonend om betaald werk te verrichten. De werkloosheidsval staat wagenwijd open. 'De werkloosheidsval' wordt het geheel van mechanismen genoemd dat ervoor zorgt dat het voor een werkloze niet interessant is om te gaan werken.

Een eerste probleem voor vrouwen op de arbeidsmarkt stelt zich in verband met de combinatie van de verplichtingen op het werk en de verplichtingen thuis. Hoewel

34. De tewerkstellingsgraad is de verhouding tussen het aantal mensen die werken en het geheel van de actieve bevolking ofwel: uitgedrukt als de totale tewerkstelling in procent van de bevolking op arbeidsleeftijd.

er veel veranderd is, in vergelijking met enkele decennia geleden, wordt nog steeds de meeste verantwoordelijkheid voor de gezinstaken opgenomen door de vrouw. De zogenaamde dubbele belasting is vaak ook en vooral een dubbele verantwoordelijkheid. Het gedaalde kinderaantal en de verlichting van de huishoudelijke arbeid maken de situatie moeilijk vergelijkbaar met de levensomstandigheden van onze voor-moeders. Marc Elchardus betwistte reeds in 1994, in het *Handboek Vrouwenstudies*, het bestaan van de dubbele belasting. Zijn argumenten waren:

- > mannen doen wél veel in het huishouden, alleen zijn het andere taken dan vrouwen doen, maar inderdaad blijft vooral de organisatie en de verantwoordelijkheid bij de vrouw;
- > vrouwen werken minder dan mannen, buitenshuis. Ook vrouwen die een fulltime baan hebben werken minder dan mannen die een fulltime baan hebben; zij hebben meer gelegenheid om eens vroeger te stoppen, om flexibel om te gaan met hun werkuren, om eens tussendoor boodschappen te doen, ...;
- > er is weliswaar geen collectivisering van de huishoudelijke arbeid, zoals de communistische vrouwen trachtten te bereiken, maar er is een vermarkting van de huishoudelijke taken; er kan meer uitbesteed worden of op de markt aangekocht, zodat er in huis door de huisvrouw minder gedaan moet worden (diepvries, pizza's, afhaal Chinees, stomerij, boodschappen te bestellen via internet, verstelwinkels, strijkdiensten, crèches, oppasdiensten, ...). Er is veel, voor wie het kan en wil betalen.

Er is minder aandacht voor ‘dubbele belasting’ tegenwoordig. Het argument heeft zijn scherpte verloren. Het is niet langer de terminologie waarin de problematiek wordt gesteld. De trigger voor een discussie over vrouwenarbeid wordt tegenwoordig geleverd door de uitdrukking ‘combinatie gezin en arbeid’. Deze formulering heeft het voordeel dat de vrouw niet direct wordt geïsoleerd. Alhoewel het meestal de vrouw is die het sterkst met de moeilijke combinatie wordt geconfronteerd, is het goed regelen van een gezinsleven met twee banen geen eenvoudige zaak. Een soepele gang van zaken hangt af van alle betrokkenen. Het combineren van ‘gezin en arbeid’ is een zaak van beide partners en een dubbele belasting van de vrouw is niet de oplossing. De laatste jaren is de combinatie van gezin en arbeid één van de belangrijkste thema’s in verband met vrouwenarbeid. Het is ook een politiek thema geworden. Beleid en vrouwenbeweging schijnen het erover eens te zijn dat het een verantwoordelijkheid van de overheid is om mee te werken aan een oplossing. Volgens de vrouwenbeweging zou de overheid veel meer kunnen doen, maar het is niet zo dat er helemaal niets wordt gedaan, op federaal en regionaal vlak. Vrouwen die jonge kinderen hadden vóór WO II of in de jaren vijftig zouden er verbaasd van opkijken dat men het eens is over de (mede)verantwoordelijkheid van de overheid ³⁵.

35. *Soms is de oplossing verbazend simpel en absurd, maar radicaal en door de overheid bedacht en onmiddellijk uitgevoerd. In de zomer van 2005 besliste minister Flahaut dat militairen die problemen hebben met de combinatie gezin en arbeid tijdens de vakantie, hun kinderen mee naar de kazerne mogen nemen.*

De tweede kwestie in verband met vrouwenarbeid wordt gevormd door de aard van de carrière die vrouwen maken. Vrouwen schoppen het minder ver dan (sommige) mannen, vrouwen halen minder uit hun studie, vrouwen blijven hangen op weg naar de top. ‘Het glazen plafond’ is onder-tussen welbekend: carrièrevrouwen stromen door, tot een bepaald niveau en dan stopt hun opgang. De absolute top in een organisatie of bedrijf halen zij zelden of nooit. Het fenomeen wordt ‘glazen’ plafond genoemd, omdat niemand ziet (ook zichzelf niet) wat hen precies tegenhoudt.

Alle cijfers tonen aan dat dit glazen plafond er wel degelijk is. In universiteiten, grote bedrijven, banken, werkgeversorganisaties, de overheid, vakbonden, internationale organisaties,... zijn proportioneel heel weinig vrouwen aan de top.

De afwezigheid van vrouwen aan de top heeft implicaties voor het inkomen van vrouwen, voor het symbolisch kapitaal van vrouwen, en vooral voor de macht van vrouwen. In opdracht van de EU zijn er indicatoren ontwikkeld in verband met ‘decision making power’ van vrouwen, voor meer dan 30 Europese landen ³⁶. Nog steeds hebben vrouwen heel weinig te zeggen, zij hebben weinig macht, zij zitten niet op de plaatsen waar de beslissingen worden genomen. De in de barometer bestreken terreinen zijn zowel het politieke veld als het publiek en juridische domein en ook het sociale en economische.

36. Zie: http://europa.eu.int/comm/employment_social/women_men_stats/index_en.htm

Deze indicatoren zijn ontwikkelend met de intentie om ze verder op te volgen en te zien in welke mate de in verdragen en actieplannen geformuleerde doelstellingen worden gehaald. Hierin zit de waarde van het instrument. Dát mannen de beslissingen nemen op de meeste relevante terreinen, dat is geen nieuws. Als daarover gezegd wordt “dat is aan het veranderen” is het ook belangrijk om te kunnen onderbouwen (of weerleggen) dat dit inderdaad wel het geval is.

Waarom geraken vrouwen maar zelden aan de top? Er zijn verschillende oorzaken. Feministes kunnen onderbouwen dat het aan de bedrijfscultuur ligt die vrouwen buitenhoudt, hoe sterk ze ook gemotiveerd zijn. Mensen (mannen) die de beslissingen nemen in een bedrijf zien ook vaak beloftevolle vrouwen uit hun omgeving niet. Er is creativiteit nodig binnen organisaties om de sterke kanten van vrouwen te zien. Andere feministes beweren dat het komt omdat vrouwen verstandiger zijn, en anders willen leven, andere waarden belangrijker vinden. Er zijn de keuzes die mannen en vrouwen maken, de prioriteiten die zij in hun leven stellen. Vrouwen beslissen vaak zelf – zij het onder de druk der omstandigheden – dat hun prioriteiten niet in het werk liggen maar op privé-vlak. Een onderzoek in 22 Europese landen door *Catalyst* en *The Conference Board*, twee vooraanstaande Europese onderzoeksorganisaties, toont dan weer aan dat vrouwen wél willen.

Er zijn ook andere metaforen naast het ‘glazen plafond’ ontstaan om uit te drukken wat er aan de hand is. Zo is er de ‘plakkende vloer’. De term verwijst naar de mecha-

nismen bij de vrouw die haar tegenhouden: verknochtheid aan de sociale relaties op een bepaald niveau, gebrek aan zelfvertrouwen, gebrek aan vorming en gebrek aan motivatie om verdere opleidingen te volgen. Die vrouwen blijven plakken. ‘Lekkende pijpleiding’ (*leaky pipeline*) duidt op het verschijnsel waarbij het aantal vrouwen in onevenredige mate terugloopt naarmate zij dichterbij de top van de ladder komen. Het glazen plafond is er niet plots. Het is geen ijsberg die plots opduikt. Vrouwen verdwijnen onderweg. Zij stoten binnen een bedrijf niet allemaal samen plots tegen het plafond aan. Zij nemen onderweg beslissen en beslissingen worden voor hen genomen, zodat zij er stuk voor stuk op andere momenten en om andere (hoewel soortgelijke) redenen, niet geraken. Een ‘kartonnen vloer’ verwijst dan weer naar het feit dat de netwerken van vrouwen (ook van competente en ambitieuze vrouwen) vaak zwak zijn. Zij bouwen hun carrière daardoor op minder stevige grond dan mannen dit doen. Netwerken, relaties, lobby’s, steungroepen, service clubs, *old boys networks*, loges, politieke partijen, ... ze spelen allemaal een rol op de weg naar de top. Traditioneel waren mannen er meer in thuis (als dat vrouwelijke beeld hier ten minste bruikbaar is) dan vrouwen.

Conceptueel komt ‘glazen plafond’ dicht in de buurt van ‘verticale segregatie’. In het eerste geval ligt het accent op het vinden van een verklaring voor het feit dat er zo weinig vrouwen aan de top zijn. Het subtiele en niet gemakkelijk waarneembare spel van factoren noemt men ‘het glazen plafond’. ‘Verticale segregatie’ verwijst naar de hiërarchische gelaagdheid van een organisatie en het feit

dat per laag mensen zitten die bepaalde kenmerken gemeen hebben. In de kleine toplaag van een organisatie is dat: ze zijn van hetzelfde geslacht en dat geslacht is het mannelijke.

Glazen plafond gaat over de carrières van vrouwen. Er wordt soms ook wel geïrriteerd gereageerd op de hoeveelheid aandacht die het glazen plafond krijgt. Immers, de meeste mannen en vrouwen hebben geen carrière die naar de top gaat. De meeste mannen en vrouwen werken gewoon.

Een derde probleem is de loonkloof, de beruchte 'wage gap'. Vrouwen verdienen minder dan mannen. De loonkloof tussen mannen en vrouwen is echter geen eenvoudig te interpreteren verschijnsel. Reeds lang is loondiscriminatie verboden door wetten en overeenkomsten op alle niveaus. Hoe kan het dan? We gaan er verder op in.

31 maart is in 2005 uitgeroepen door Zij-Kant³⁷ tot *Equal Pay Day*. De initiatiefnemers zullen trachten het op Europees niveau te tillen en een Europese *Equal Pay Day* in te stellen. De inspiratie is gekomen uit de V.S. Maar, ook daar gelden internationale verdragen en wetten, hoe komt men dan tot loonongelijkheid? Ongelijk loon voor gelijk werk, door mensen met gelijke kwalificaties? Neen, dat is niet de klacht die achter *Equal Pay Day* zit. Dat zou een verkeerde interpretatie zijn.

37. Zij-kant noemt zich 'sociaal progressieve vrouwenbeweging', en 'werkt samen met de SP.a aan gelijke kansen voor vrouwen in de partij en in de politiek'.

De gedachte is: gemiddeld bedraagt het verschil in loon tussen werkende vrouwen en werkende mannen 25 % van het gemiddelde vrouwenloon. Gemiddelde zou een vrouw moeten werken tot 31 maart van het volgende jaar (25 % van een jaar dus) om dan op 1 jaar en 3 maanden evenveel verdiend te hebben als de gemiddelde man.

Dit heeft met de problematiek van 'gelijk loon voor gelijk werk' slechts indirect te maken. In de bewering dat vrouwen 25 % minder verdienen zitten immers alle mechanismen verrekend die maken dat vrouwen het op de arbeidsmarkt slechter doen dan mannen. De belangrijkste zijn:

- > horizontale segregatie
- > verticale segregatie
- > verschillen in opleiding
- > verschillen in prioriteiten
- > verschillen in leeftijd
- > verschillen in anciënniteit
- > functiewaarderingsystemen
- > deeltijds werken en de gevolgen daarvan.

De mediarespons op de *Equal Pay Day* is zeer goed geweest, maar hield helaas vaak geen rekening met wat er echt gezegd werd. Het zou jammer zijn als de actie ertoe zou leiden dat de populaire indruk ontstaat dat er geen 'gelijk loon voor gelijk werk' is.

'Gelijk loon voor gelijk werk' is een verworven recht is, en mag niet in de schaduw gesteld worden door het feit dat er een loonkloof is. Het zijn twee verschillende zaken.

Wat betekent de loonkloof dan wel ?

Het betekent dat vrouwen in dat soort jobs zitten waarin minder verdiend wordt. Dit noemen we de horizontale segregatie.

- > Op de arbeidsmarkt zijn op dit ogenblik vrouwen jonger dan mannen. Ze hebben minder anciënniteit en minder senioriteit.
- > Er zijn minder vrouwen aan de top, wegens eigen keuzes en wegens uitsluitingsmechanismen.
- > Er zijn minder vrouwen die overuren en nachtwerk doen.
- > Er zijn meer vrouwen die deeltijds werken. Voor deeltijd werk wordt uiteraard minder betaald, maar het heeft ook negatieve gevolgen voor de opbouw van het loon (en pensioen) en de carrière. Als het loonverschil tussen mannen en vrouwen uitgedrukt wordt in 'gemiddeld uurloon' is er geen invloed van het deeltijds werken op de pure cijfers. Als het uitgedrukt wordt in verdienste per maand of jaar dan is dat verschil er wel. Ook als het uitgedrukt wordt in uurloon speelt de invloed op de loopbaan, met de financiële gevolgen.
- > Meer vrouwen dan mannen nemen loopbaanonderbreking, zorgverlof, ouderschapsverlof, tijdskrediet op.

Deze factoren zorgen voor het verklaarbare deel van de loonkloof. Ze zorgen er samen voor dat vrouwen gemiddeld minder verdienen dan mannen. Het zijn objectieve factoren, waarvan de financiële gevolgen kunnen berekend worden.

De andere helft van het verschil is in grote mate onverklaard. Van twee belangrijke mechanismen weet men dat ze een rol spelen:

- > **Onderhandelingspositie:** vrouwen *verkop*en zich op de arbeidsmarkt vaak minder goed dan mannen. In jobs waarin het aanvangsalaris bepaald wordt in een aanwervingsgesprek hebben vrouwen het moeilijker dan mannen om hun capaciteiten ten gelde te maken. Loonschalen staan meestal vast, maar er valt te onderhandelen over de jaren relevante ervaring die in rekening wordt gebracht, over de draagwijdte van de job, over de titelatuur, over de te dragen verantwoordelijkheid. Deze aspecten hebben hun financiële gevolgen, op het ogenblik zelf en in de toekomst, binnen dat bedrijf en bij een overstap naar een ander bedrijf. Aan deze factor kunnen vrouwen zelf, en personeelsdiensten iets verhelpen.
- > **Funcieclassificatie:** vrouwenberoepen hebben een geschiedenis van onderwaardering. Onder 'vrouwenberoepen' worden die beroepen verstaan waarin procentueel meer vrouwen zijn dan procentueel op de gehele arbeidsmarkt aanwezig³⁸. Toen men aandacht begon te krijgen voor het feit dat vrouwenberoepen systematisch lager gerangschikt stonden dan mannenberoepen zijn er vele projecten, instrumenten en procedures ontwikkeld om tot een rationele, rechtvaardige funcieclassificatie en functiewaardering te komen. (bv. Miet Smet: 1997)

38. "Wanneer in een beroep vrouwen oververtegenwoordigd zijn, dat wil zeggen, dat in dat beroep meer vrouwen werken dan men op grond van hun aandeel in de beroepsbevolking mag verwachten, definiëren wij zo'n beroep als een vrouwenberoep." (Bruyn-Hundt, 1992: 94)

Zorgactiviteiten werden systematisch lager gewaardeerd dan technische taakelementen. Dat vrouwenberoepen slecht betaald worden is het gevolg van het feit dat die beroepen slecht gepositioneerd zijn: het hele verloningsproces is in grote mate geformaliseerd. Hoewel er hard aan gewerkt is om tot een 'eerlijke' waardering te komen, is een inhoudelijke herziening van de bestaande functieclassificatie- en -waarderingssystemen noodzakelijk. Beroepen, opleidingen en vaardigheden evolueren snel de laatste jaren.

Deze factor ligt niet in de handen van individuele werknemers. "Een functiewaarderingssysteem is een geheel van criteria, methoden en technieken om functies naar hun inhoud te waarderen en vervolgens onderling te rangschikken." (Schipper: 1992: 120). Dit is een ingewikkelde systeem waar men als individuele kandidaat geen vat op heeft. Sociale partners kunnen hier wel iets aan doen.

Er is ook nog een onbenoemd deel van de loonkloof. Mannen genieten meer dan vrouwen van extralegale voordelen. In de cijfermatige berekeningen van het loonverschil worden deze meestal niet meegerekend. Als ze wel meegerekend worden wordt de loonkloof uiteraard nog groter. De loonkloof wordt ook groter indien ze berekend wordt op een hele levensloop.

De loonkloof is dus het resultaat van vele factoren. Het cijfer (25 %) is de expressie van de verschillende positie die vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt innemen. Het is een ingewikkeld samenspel van persoonlijke voorkeu-

ren, noodoplossingen, loonpolitiek, beleidsmaatregelen. De loonkloof drukt niet uit dat een individuele vrouw te weinig betaald wordt of dat vrouwen die hetzelfde werk doen als mannen oneerlijk betaald worden. Het dichten van de loonkloof is een ingewikkelde kwestie en een zaak van lange adem. Mannen van 55 jaar en ouder verdwijnen van de arbeidsmarkt, en vrouwen worden ouder. Dat helpt een beetje. Sommige sportvrouwen verdienen erg veel geld. Dat helpt ook een beetje. Maar het promoten van het opnemen van tijdskrediet door vrouwen dat helpt niet. Sommige organisaties die de loonkloof aanklagen promoten tegelijk maatregelen die een negatieve invloed hebben op de loonkloof (bv. tijdskrediet, deeltijdwerk).

Er is in september 2004 door de vakbonden een charter ondertekend waarin zij zich ertoe verbinden om bijzondere inspanningen te doen in verband met gender mainstreaming. Werken aan de loonkloof en aan functieclassificatie moet daar een belangrijk onderdeel van zijn.

3.5. ONDERWIJS

Onderwijs is sinds 1988 geen federale materie meer. Of het nu in Brussel, Wallonië, Vlaanderen of een andere Europese regio is, er doet zich een eigenaardig 'probleem' voor in het onderwijs. Meisjes presteren beter dan jongens. Het is een algemeen fenomeen. Ook allochtone meisjes presteren beter op school dan allochtone jongens. Ouders, politici, onderwijskundigen, leerkrachten en journalisten fronsen ongerust de wenkbrauwen. In enkele jaren tijd is het probleem van geslacht veranderd. Meisjes lopen minder achterstand op in hun schoolloopbaan, behalen betere resultaten en kiezen in het secundair onderwijs richtingen die hen beter voorbereiden op hoger onderwijs.

In Vlaanderen bijvoorbeeld zijn 55,36 % van de generatiestudenten vrouwen. Van de 26 jarigen hebben 53,5 % van de vrouwen een diploma van het hoger onderwijs tegenover 38,5 % van de mannen; voor de 23 jarigen is het 43,5 % vrouwen tegenover 27,7 % mannen. De trend is er zowel in het hoger onderwijs als op de lagere niveaus zichtbaar. Van de jongens zijn er in het secundair onderwijs 39,4 % zittenblijvers; van de meisjes is dat 25,5 %³⁹.

Ondanks deze goede prestaties blijven twee problemen bestaan. In het eerste plaats valt het op dat de segregatie in het onderwijs nog steeds voortbestaat. Meisjes

zitten in studierichtingen die minder gekozen worden door jongens. Die studierichtingen zijn nog steeds in grote mate de traditionele sociale richtingen. Het aantal meisjes in de technische richtingen is klein en is de laatste jaren zelfs afgenomen. Binnen de universiteiten wordt er hard gewerkt om meisjes goed te informeren en de studiekeuze in de richting van exacte wetenschappen en technische opleidingen positief te beïnvloeden⁴⁰.

Een tweede opvallend punt is dat de cijfers, die zo gunstig zijn voor het onderwijs, niet vertaald worden naar de arbeidsmarkt. De goede prestaties van meisjes in het onderwijs is een recent verschijnsel. Het is belangrijk dat goed wordt gevolgd waarom dit vervolgens niet tot uiting komt op de arbeidsmarkt. Heeft het te maken met persoonlijke prioriteiten, met gezinsvorming, deeltijdswerken of discriminatie?

Op Europees vlak is er de laatste vijf jaar veel gebeurd op het terrein van 'Women and Science' en 'Gender and Research'. Door middel van colloquia, netwerken, onderzoeken, en dergelijke probeert men te bevorderen dat meer meisjes beslissingen nemen die hun carrière ten goede komen. Daarnaast tracht men te bevorderen dat er in universiteiten en andere onderzoekscentra meer vrouwen tewerkgesteld zouden zijn. Het glazen plafond aan de Europese universiteiten is immers bijzonder dik. Mieke Van Haegendoren stelde een index op om te meten hoe moeilijk

39. Bron: Sonar, zie: [http://www.steunpuntwav.be/sonar/gegevens zoals gepresenteerd tijdens de conferentie 'Het leven zoals het zou kunnen zijn'](http://www.steunpuntwav.be/sonar/gegevens%20als%20gepresenteerd%20tijdens%20de%20conferentie%20'Het%20leven%20zoals%20het%20zou%20kunnen%20zijn'), Steunpunt Gelijkekansenbeleid, 12 & 13 mei 2005.

40. Zie bijvoorbeeld het Newtonia-project van de ULB: <http://www.ulb.ac.be/newtonia/>

het voor vrouwen is om binnen het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek aan de top te geraken. Dankzij die index kan het voor de komende tijd ook opgevolgd worden en kan worden gemeten wat de resultaten zijn van de inspanningen die met de steun van velen worden geleverd.

Na berekening van de Glazen Plazond Index voor de Vlaamse universiteiten is haar conclusie de volgende: "Aan de start van universitaire studies staan evenveel meisjes als jongens, de studieresultaten van de meisjes zijn doorgaans beter. Bij de mandaatassistenten tellen we 45 % meisjes; dit is al een verlies van talent, maar de instroom is goed, rekening houdend met het feit dat 42 % van de werkende bevolking uit vrouwen bestaat. Universiteiten behoren (wat betreft het academisch personeel) tot de bedrijfsgroepen met een laag aandeel van vrouwen... De instroom is dus vrij goed, de doorstroom naar de leiding is ook goed. Er is werk aan de winkel voor de doorstroom van het AAP [assisterend academisch personeel] naar het ZAP [zelfstandig academisch personeel], en vermoedelijk ook binnn het ZAP zelf. Een groot aandeel vrouwelijke studenten is helemaal geen garantie voor een goede doorstroming. We vermoeden dat we de redenen hiervoor moeten zoeken zowel bij de ambities van de meisjes zelf als bij de bedrijfscultuur van de faculteiten." (Van Haegendoren & Steegmans: 2003, p. 11)

3.6. DE PERSOONLIJKE SFEER

3.6.1. Abortus

3.6.1.1. De wet

De abortuswet dateert van 3 april 1990 en werd van kracht in 1991. De nieuwe wet kwam in de plaats van de wet van 1867 die elke zwangerschapsafbreking, zonder uitzondering, verbood. Abortus werd beschouwd als een misdad "tegen de orde der familie en de openbare zedelijkheid".

De wet van 1990 houdt niet in dat zwangerschapsafbreking uit het strafrecht verwijderd werd. Abortus bleef strafbaar, en is dat nog steeds, tenzij aan een aantal voorwaarden wordt voldaan. Deze voorwaarden zijn:

- > de vrouw moet zich door de zwangerschap in een nood-situatie bevinden;
- > de zwangerschap mag slechts 12 weken gevorderd zijn;
- > tussen de eerste consultatie en de eigenlijke ingreep moeten 6 dagen verlopen zijn;
- > de vrouw moet ingelicht worden over de alternatieven om een oplossing te vinden voor haar noodsituatie;
- > de ingreep moet gebeuren onder medisch verantwoorde omstandigheden, door een arts;
- > aan de abortuskliniek moet een voorlichtingsdienst verbonden zijn.

De beslissing ligt bij de vrouw. 'Noodsituatie' is vaag gedefinieerd en enkel de vrouw kan weten wanneer ze echt niet bereid is om een zwangerschap uit te dragen. Voorlichting

en informatie krijgen een ruime plaats in de voorwaarden die aan abortus verbonden zijn. Tevens wordt bepaald in de wet dat er een centrale registratie zal gebeuren en dat er tweejaarlijks gerapporteerd zal worden door de speciaal in het leven geroepen Nationale Commissie ter evaluatie van de wet op de Zwangerschapsafbreking.

De wet heeft een lange voorgeschiedenis, en ook de ondertekening door de Koning ging met vele problemen gepaard. Koning Boudewijn trad tijdelijk af, wegens gewetensbezwaren over het feit dat in België onder bepaalde voorwaarden abortus zou kunnen uitgevoerd worden. Op 30 maart 1990 had Koning Boudewijn aan de eerste minister schriftelijk meegedeeld dat hij, de derde tak van de Wetgevende Macht, volgens zijn geweten deze wet niet kon bekrachtigen.

Op grond van artikel 82 (thans artikel 93) van de grondwet, stelde de ministerraad vast dat de Koning in de onmogelijkheid was om te regeren. In dat geval oefent de ministerraad de grondwettelijke macht van de Koning uit. Deze raad bekrachtigde de abortuswet (3 april 1990) en kondigde ze af. Op 5 april beslisten de Verenigde Kamers dat aan de onmogelijkheid tot regeren een einde was gekomen, zodat de Koning zijn grondwettelijke prerogatieve opnieuw kon uitoefenen. (zoals geformuleerd op de website van de Belgische Monarchie: <http://www.monarchie.be/nl/monarchy/history/boudewijn.html>)

In de voorgeschiedenis van de wet valt de spanning tussen de verschillende politieke partijen en de rol van de vrouwenbeweging op. Verschillende wetsvoorstellen halen

het niet. Door de installatie van een Ethische Commissie in 1975 werd zogenaamd de ruimte gecreëerd om de situatie rustig te bekijken. In de praktijk werd de discussie tussen 1974 en 1986 afgehouden, omdat het politiek niet mogelijk was tot overeenstemming te komen. Er is een eerste voorstel Lallemand-Michielsens in 1986. Dat krijgt door de val van de regering geen vervolg. Een tweede voorstel Lallemand-Michielsens uit 1989 zal het wel halen in het Parlement. In het voorstel van 1989 is, in vergelijking met dat van 1986, de periode waarin abortus toegelaten wordt korter: 12 weken zwangerschap in de plaats van 15 weken. Dit voorstel leidt uiteindelijk tot de beroemde wet.

3.6.1.2. De strijd

Legalisering van abortus is in de jaren zeventig en tachtig van de 20ste eeuw één van de belangrijkste punten voor de vrouwenbeweging. 'Baas in eigen buik' *Mon ventre est à moi* is de slogan die duidelijk maakt dat men niet enkel wil dat abortus uit het strafrecht verdwijnt, maar bovendien wil dat de vrouw beslist. Het mag niet zijn dat allerlei medische of psychologische (drog)redenen experten toelaten hun fiat te weigeren. Zwangerschapsafbreking dient onder de verantwoordelijkheid van de vrouw te vallen, dat is het feministische standpunt.

Op de eerste vrouwendag in 1972 krijgt abortus veel aandacht. Kort daarna ontbrandt de abortuskwestie in volle hevigheid. Het vuur aan de lont is de aanhouding op 16 januari 1973 van dokter Willy Peers. Deze gynaecoloog-

verloskundige uit Namen werd ervan beschuldigd honderden abortussen uitgevoerd te hebben. Reeds een hele tijd was er een discrepantie tussen de letter van de wet en de praktijk. De wet verbood abortus, maar in de praktijk waren er abortusklinieken ontstaan. De parketten lieten in vele gevallen de praktijk oogluikend toe. Met de aanhouding van dokter Peers komt daar verandering in. Er zijn vele steunbetuigingen, Peers-comités worden opgericht en er worden betogingen georganiseerd voor de legalisering van abortus en ter ondersteuning van dokter Peers.

Karen Celis onderscheidt in haar cursus *Gelijke Kansen* (UA: VAO- Vrouwenstudies) drie abortusdebatten:

- > de staatscommissie voor ethische problemen 1974-1976
- > de opschortingsvoorstellen 1981 – 1982
- > het wetsvoorstel Lallemand-Michielsens 1986-1990

De Ethische Commissie kwam niet tot een sluitend oordeel. Er werd een meerderheids- en een minderheidsrapport geformuleerd. Deze rapporten werden aan het Parlement overgemaakt. Het was duidelijk dat er binnen de bestaande katholiek-liberale meerderheid geen compromis zou kunnen gevonden worden. De zaak bleef geblokkeerd.

De vrouwenbeweging was geen echte partner in de werking van de Ethische Commissie. Er waren wel vrouwen aanwezig (12 vrouwen op 25 leden), maar die waren daar uit hoofde van hun expertise als arts of jurist, niet als vertegenwoordiger van vrouwenorganisaties. Tijdens de werking van de ethische commissie deed de vrouwenbeweging weinig in verband met abortus. Zij wachtte de resultaten af. De oprichting van de ethische commissie

had aanleiding gegeven tot het stopzetten van gerechtelijke vervolgingen. Dat was voorlopig een winstpunt. Er bestonden op dat ogenblik nog weinig beleidsorganen die zich met de situatie van de vrouw bezig hielden. Er was enkel de Commissie Vrouwenarbeid en de Consultatieve Commissie voor de Status van de Vrouw. Abortus ligt niet op het werkveld van de Commissie Vrouwenarbeid dus die hield zich niet bezig met het abortusdebat. Ook de Consultatieve Commissie kon er zich niet mee bemoeien, en wel omdat de Ethische Commissie bestond. Het lag niet in de bevoegdheid van de Consultatieve Commissie om andere commissies te adviseren.

Nadat er geen resultaat werd bereikt begonnen de parketten terug met vervolgingen (vanaf 1978) en vanaf 1981 werden er terug processen gevoerd. Herhaaldelijk werden er voorstellen ingediend om de vervolgingen op te schorten totdat er een politieke regeling getroffen zou zijn. Deze voorstellen leidden steeds tot heftige discussies, alsof de inzet de legalisering van abortus was, en niet de opschorting van vervolging. In die periode was de vrouwenbeweging zeer alert. Er werd steeds aandacht besteed aan abortus op de vrouwendagen en deze van 1976 werd volledig aan abortus gewijd. Het thema luidde: 'Avortement, les femmes décident', 'Abortus, de vrouw beslist'. Er werd onder andere beslist om jaarlijks in maart een abortusbetoging te organiseren. De betoging op 5 maart 1977 in Brussel was massaal: 7.000 mensen namen eraan deel. En het was niet de laatste abortusbetoging.

De vrouwenbeweging was het in principe niet eens met de opschortingsvoorstellen. Zij wou een definitieve regeling. Een positief besluit in verband met opschorting was echter welkom geweest, maar het kwam er niet. In deze periode was er een goede doorstroming tussen de autonome vrouwenbeweging en parlementariërs die zich inzetten voor de opschorting van vervolging.

De doorbraak kwam er met het wetsvoorstel Lallemand-Hermann-Michielsens. Robert Lallemand was volksvertegenwoordiger voor de PS, Lucienne Hermann-Michielsens was volksvertegenwoordiger voor de toenmalige PVV. Na vele discussies in het Parlement, ook in plenaire zittingen, werd het voorstel goedgekeurd. In de toelichting bij het wetsvoorstel werd er nadruk gelegd op de ontplooiing van de vrouw, op de autonomie van de vrouw, en het recht van de vrouw op een kwalitatief waardevol leven. Uiteraard kwam in de wet of in de toelichting 'Baas in

eigen buik' niet voor, maar de beslissing werd in de wet, zoals ze uiteindelijk goedgekeurd werd, wel bij de vrouw gelegd. Daar was de vrouwenbeweging zeer over te spreken. Vrouwenorganisaties waren nauw betrokken geweest bij de debatten. Zo werd een nota van de Franstalige vrouwenraad gevoegd bij het commissieverslag. Tijdens de debatten werd ook verschillende keren naar deze nota verwezen. De wet is in grote lijnen in overeenstemming met de visie van de vrouwenraad. Weliswaar zorgde de wet van 1990 niet voor een volledige legalisering van abortus, zoals vaak door de vrouwenbeweging was geëist, maar men lijkt tevreden te zijn met het bereikte resultaat. Er werden geen nieuwe acties gevoerd en in de jaren die volgden is de vrouwenbeweging steeds bereid geweest om de bestaande wet te verdedigen.

De verdeeldheid met de katholieke vrouwelijke parlementariërs, die hun geweten en/of hun partij volgden geraakte door het succes vergeten. Tot op het hoogste vlak heeft de polarisering een rol gespeeld. Miet Smet, toenmalig staatssecretaris van Maatschappelijke Emancipatie, en An Hermans, eerste voorzitter van de Emancipatieraad, speelden geen rol in de abortusdebatten. Zij waren beiden afkomstig uit de christelijke zuil (en actief in *Vrouw en Maatschappij*, de vrouwenorganisatie van de CVP), en konden geen partij-afvallig standpunt innemen. Zij streefden er dan ook niet naar om zich in hun functie te laten aanspreken op het innemen van een standpunt.

Er zijn nog steeds tegenstanders van abortus. In België zijn die vooral de zoeken in conservatieve en extreem-

rechtse hoek. Pro Vita en Pro Vie bestaan nog steeds, verstrekken informatie en houden campagnes tegen abortus. De armslag van de organisatie is niet te vergelijken met de activiteiten van de Pro Choice beweging in de Verenigde Staten.

3.6.1.3. De huidige situatie

In 2003 werden er in België 15.595 abortussen uitgevoerd. Dat zijn op dit ogenblik de laatste cijfers die gepubliceerd zijn door de Nationale Evaluatiecommissie betreffende de zwangerschapsafbreking. Alle variabelen in acht genomen heeft men uitgerekend dat er een stijging is van 24 % sinds het begin van de registratie. Dit betekent niet noodzakelijk dat er een zelfde stijging is van het aantal abortussen. Het betekent dat er zulke stijging is van de registratie.

De gemiddelde leeftijd bedroeg in 2003 27,42 jaar en is in de loop der jaren nauwelijks veranderd. Ook is het aandeel jonge vrouwen in de abortusstatistiek stabiel en relatief klein. Het aandeel ongetrouwde vrouwen bedraagt 62,60 % en is in de loop der jaren gestegen. Abortus is een even grote uitkomst voor vrouwen die nog geen kinderen, als voor vrouwen die 1 tot 3 kinderen hebben. 4,66 % van de vrouwen hebben 4 kinderen of meer. 75 % van de abortussen worden uitgevoerd in abortusklinieken, 25 % in ziekenhuizen. Er waren in 2003 7 Nederlandstalige en 29 Franstalige abortuscentra. Abortussen die niet in abortuscentra worden uitgevoerd vinden plaats in ziekenhuizen. Andere vormen (de praktijk van een arts bijvoorbeeld) zijn niet toegelaten.

Hoewel er terecht opvang voorzien is voor vrouwen na de ingreep, en hoewel het geen lichte beslissing is voor vrouwen, kunnen we vandaag zeggen: de miserie is voorbij in België. De miserie van de illegale abortussen, de miserie van de ongewenste zwangerschappen en de miserie van de ongewenste kinderen. Het kan vrouwen, koppels en gezinnen bespaard blijven.

De abortuskwestie houdt nauw verband met de beschikbaarheid en het gebruik van voorbehoedsmiddelen. De tijd dat verspreiden van en informatie verstrekken over voorbehoedsmiddelen in België verboden was is lang voorbij. Lang? Verstrekken van informatie over anticonceptie is pas sinds 1973 niet meer strafbaar. Ook voor het legaliseren van deze simpele informatie is een lange strijd gevoerd tussen katholieken en progressieve krachten, waaronder de vrouwenbeweging. De wet die informatie over anticonceptie verbood dateert van 1923. De verkoop was eigenlijk niet verboden, maar informatie of reclame erover wel. Een absurde situatie, waaraan pas in het verlengde van de 'Affaire Peers' in 1973 een einde kwam.

Het is alsof de abortuskwestie tot een vorige periode behoort en niet tot deze tijd. Dat is omdat de strijd (de aanhoudingen, de angst en radeloosheid, de stilzwijgende hulp, de clandestiene abortusklinieken) in de jaren zeventig liggen. De wetgeving is er echter pas sinds 1990.

3.6.2. Seksualiteit

Vrije seksualiteit was een belangrijk punt tijdens de tweede feministische golf. Hoewel in vele getuigenissen later jonge vrouwen van de jaren zestig gezegd hebben dat de vrijheid in de seksualiteit meer een vrijheid was voor mannen dan voor vrouwen, en die seksuele vrijheid een rol gespeeld heeft in het verlaten van de linkse organisaties en het opzetten van afzonderlijke feministische groepen, is de verandering in attitudes tegenover seksualiteit een verworvenheid die levens veranderd heeft in positieve zin. Openheid, bespreekbaarheid, genieten, keuzevrijheid, experimenteren: het is nog niet zolang geleden allemaal nieuw geweest.

De onbevangenheid is van korte duur geweest. Begin jaren tachtig werden in België de eerste aidsgevallen gedetecteerd. Vrijheid kon nog, maar 'veilig vrijen' werd een noodzaak. Condoomgebruik wordt in vrije seksualiteit algemeen noodzakelijk.

Van bij de aanvang van haar bevoegdheid heeft Miet Smet veel aandacht besteed aan fysiek en seksueel geweld. Tot de eerste studies gepubliceerd werden was niet bekend hoe hoog de cijfers lagen en de eerste studies maakten dan ook heel wat ophef. Hoewel aan de opvang van vrouwen en de bekendheid van het leed in verband met fysiek en seksueel geweld veel is verbeterd, blijft het verschijnsel een groot probleem. Op Europees niveau wordt er aan gewerkt via het Daphne-programma. In België zet minister Dupont met een nationaal actieplan het preventieve en ondersteunende beleid voort.

3.6.3. De nieuwe man

De verworvenheden in verband met politieke rechten, onderwijs, arbeid, aantal kinderen, relaties, en seksualiteit lijken in het niets te vervallen als het dagelijks leven zwaar is. In de beschouwingen, wetten en acties in verband met de situatie van vrouwen gaat het in de recente periode vooral over de mogelijkheden voorwaarden om 'gezin en arbeid' op een prettig manier te combineren. Daarmee staat de huishouding en het moederschap weer in het centrum van de belangstelling. In ondernemingsraden, bij vakbonden, in commissies 'positieve actie', in televisieprogramma's worden vrouwen terug in één adem genoemd met kinderen. Privé-thema's zijn de professionele sfeer binnengedrongen. Niet op een persoonlijke of subjectieve manier, maar als een kwestie die mede door de werkgever en de overheid dient te worden geregeld.

Er is een dubbele beweging:

- > enerzijds treedt de persoonlijke sfeer op de voorgrond: er moet tijd voor zijn, in de privé-sfeer ligt de *quality time*, en enkel daar, en het is een recht om voldoende *quality time* te hebben; het gezin is heilig, ook voor mannen;
- > anderzijds heeft niemand er iets mee te maken: in allerlei wetten en gedragscodes wordt de persoon van de werknemers en het netwerk daar rond afgeschermd.

Cocoonen wordt als het ware door de staat gegarandeerd. Om de combinatie van gezin en arbeid beter leefbaar te maken wil men meer en meer mannen en vaders bij de dagelijkse

activiteiten in het gezin betrekken. Deze trend om de nieuwe man uit de grond te stampen en vaders bij de zorgvloer te betrekken past in de heersende 'gender'-benadering. In de beweging van 'gelijke kansen van vrouwen en mannen' staan vrouwen niet meer centraal, maar gaat het wel degelijk over vrouwen én mannen. Tegenwoordig zijn alle maatregelen die zouden moeten zorgen voor een vlottere combinatie van arbeid en gezin ondersteunende maatregelen die door mannen én vrouwen moeten kunnen gebruikt worden.

3.7. GEORGANISEERDE VROUWEN

3.7.1. Vrouwenbeweging

Sinds 1980 is de vrouwenbeweging sterk geprofessionaliseerd. Het gaat vooral over gesubsidieerde NGO's, die erkende spelers zijn geworden in het middenveld. Traditionele organisaties (van politieke partijen en dergelijke) zijn feministischer, meer gericht op emancipatie, professioneler. De doelstellingen zijn evenwel niet minder pregnant en het is moeilijker dan ooit om de leden aan te spreken en te motiveren. Het geldt niet enkel voor de vrouwenbeweging dat de sfeer van de nieuwe sociale bewegingen uit de jaren zeventig verdwenen is. De thema's (genderkwestie, milieu, bewa-
pening en oorlog, ...) zijn doorgedrongen tot klassieke verenigingen én tot het beleid, er wordt nog aan gewerkt, maar niet meer op straat en niet meer met een brede basis.

Daarnaast zijn er nieuwe initiatieven zoals Poppensnor, NextGeneration, Wildewijvenbad, Gender Actie Group (GAG), die zich verbonden voelen met andersglobalisten,

anti-oorlogsbeweging, anti-racisme beweging, holebibe-
weging en die hun activiteiten afstemmen op die solidari-
teiten. Verenigingen van migrantenvrouwen hebben ook
een eigen werking (Steunpunt Allochtone Meisjes en
Vrouwen bijvoorbeeld) en zoeken een weg tussen tradi-
tionele allianties en streven naar integratie en ontplooi-
ing in een meer westerse zin.

3.7.2. Wereldconferenties

De aanloop begon in Mexico City in 1975 en daarna waren er nog vele andere:

- > Mexico City 1975
- > Kopenhagen 1980
- > Nairobi 1985
- > Peking 1995
- > Peking 10+ in New York 2005

Alle conferentie waren zeer belangrijk, maar de impact die Peking 1995 heeft is het meest indringend. Daar zijn resoluties en strategische doelstellingen afgesproken, die sindsdien het gelijke kansenbeleid in vele landen, en dus ook in België, in grote mate bepalen. Het gaat om 12 pri-
oritaire interventiedomeinen, waarop concrete doelstel-
lingen werden geformuleerd:

1. vrouwen en armoede
2. vrouwen en onderwijs
3. vrouwen en gezondheid
4. geweld tegen vrouwen
5. vrouwen en gewapende conflicten
6. vrouwen en economie

7. zeggenschap en besluitvorming
8. institutionele mechanismen ter verbetering van de positie van de vrouw
9. mensenrechten van vrouwen
10. vrouwen en media
11. vrouwen en milieu
12. meisjes

Strategische doelstellingen op elk van deze domeinen hebben wereldwijde invloed gehad de voorbije tien jaar. Alle onderschrijvende landen verbinden zich om te werken aan de strategische doelstellingen en rekening te houden met de concrete aanbevelingen.

In België werd op 6 maart 1996 een wet aangenomen “strekende tot controle op de toepassing van de resoluties van de Wereldvrouwenconferentie in Peking, van 4 tot 14 september 1995” Dit betekent dat er jaarlijks dient gerapporteerd te worden wat er in België is ondernomen om de doelstellingen van de conferentie van Peking te realiseren. Deze verbintenis wordt ook verder gezet voor de doelstellingen van Peking +10⁴¹. Er zijn nog verschillende andere opvolgingscommissies. Het Peking-proces is een intensief gebeuren.

De prioritaire interventiedomeinen van Peking maken het mogelijk om in België op federaal en regionaal niveau op die terreinen te werken. Zo worden actieplannen en het toekennen van subsidies vastgelegd. Ook de aanbeveling van Peking in verband met institutionele verankering en te

41. De ministerraad van 8 juli heeft het conceptverslag van de Peking + 10 bijeenkomst in New York goedgekeurd en de modaliteiten voor de rapportage 2004-2005 vastgelegd.

gebruiken methoden zijn van fundamentele invloed. Die aanbevelingen zijn er niet enkel voor ontwikkelingslanden. Ook in België is de laatste tien jaar de structurele verankering van het gelijke kansenbeleid sterk geïnspireerd door de internationale overeenkomsten. *Mainstreaming* is hiervan het sterkste voorbeeld.

Peking + 10 was geen wereldconferentie zoals de vorige. Het was een vergadering die de tiende verjaardag van de Verklaring van Peking en het Actieplatform vierde, de opvolging besprak en nieuwe doelstellingen formuleerde. Er was ook een Peking 5+ geweest, een buitengewone zitting van de Algemene vergadering van 5 tot 9 juni 2000 in de VN-zetel in New York.

Minister Dupont leidde in 2005 de Belgische delegatie. Hij is niet ontevreden over de resultaten. In een interview in *De draad van Ariadne* licht Dupont zijn beleid toe en geeft hij zijn impressies over de vergadering in New York. Hij benadrukt dat er diende naar gestreefd te worden om de verworvenheden van Peking te vrijwaren. Het is nu moeilijker dan in 1995 om eensgezindheid te verwerven in verband met de wereldwijde rechten, kansen en vrijheden van vrouwen. Voor eigen land legt hij de nadruk op het toepassen van mainstreaming, het (verder) bestrijden van familiaal geweld aan de hand van het nationale actieplan), betere posities van vrouwen in het openbaar ambt, en het bijhouden van gegenderde statistieken⁴².

42. Voor België zijn alle resultaten en contextuele informatie over Peking + 10 te vinden op de speciaal daarvoor in het leven geroepen website: http://www.peking10pekin.be/home_NL.html De internationale website van Peking + 10 is te vinden op dit adres: www.un.org/womenwatch/daw/Review/

3.7.3. Het instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen ⁴³

Op federaal vlak is het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen het knooppunt voor vele activiteiten. Het werd opgericht in december 2002 en is de federale overheidsinstelling die instaat voor het waarborgen en bevorderen van de gelijkheid van vrouwen en mannen en de bestrijding van elke vorm van discriminatie en ongelijkheid op basis van het geslacht. Zij ontwikkelen een aangepast wettelijk kader en zorgen dat dit in de praktijk wordt gebracht. Zij werken aan geschikte structuren, strategieën, instrumenten en acties. De ultieme doelstelling is dat gelijkheid in de samenleving een vanzelfsprekendheid is.

Het Instituut is niet te verwarren met de Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen of met het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding.

3.7.4. Vrouwenstudies & genderstudies: onderwijs en onderzoek

Aan de meeste universiteiten zijn vrouwen- en genderstudies op één of andere manier aanwezig. Sinds het einde van de jaren zeventig wordt niet enkel in alternatieve studie- en actieclubs de situatie van vrouwen bestudeerd.

43. Midden juli 2005 werd de nieuwe website van het Instituut gelanceerd: <http://www.igvm.fgov.be>

Ook aan de universiteiten is het een onderzoeks- en onderwijsterrein geworden. De structuren ervoor zijn verschillend voor de Vlaamse en de Franstalige universiteiten.

De prille ontwikkelingen werden ondersteund vanaf 1990 door de oprichting van Sophia, het bi-communautair netwerk voor Vrouwenstudies. Sophia organiseert colloquia, verzorgt contacten tussen onderzoekers onderling, tussen de academische wereld en de vrouwenbeweging. Het volgt en verspreidt informatie over de academische wereld in Europa. Bijzonder is dat Sophia erin geslaagd is te bevorderen dat feministische onderzoeksters in België enigszins kunnen volgen wat er in het andere taalgebied gebeurt. Niet zelden immers weet men meer over situaties en studies elders in Europa dan in het andere landsdeel.

Sophia coördineert de 'Leerstoel Vrouwenstudies' die lezingen op het terrein van vrouwenstudies aanbiedt aan de verschillende Franstalige universiteiten. In 2004-2005 verzorgt Françoise Collin de Francqui de leerstoel aan de Universiteit van Luik. De oprichtster van *Les Cahiers du Griff* in het begin van de jaren zeventig, nu professor emeritus, wordt hiermee geëerd als filosofe, literair auteur en feministe.

Aan de Vlaamse universiteiten bestaan Centra voor Vrouwenstudies, waar onderzoek wordt gedaan, gelijke kansenbeleid aan de universiteiten gestimuleerd, en onderwijs wordt aangeboden. De Universiteit van Antwerpen treedt sinds 1994 op als coördinerende universiteit voor de Voortgezette Academische Opleiding (VAO) Vrouwenstudies, waaraan door de verschillende Vlaamse

Universiteiten wordt medegewerkt (universiteiten van Antwerpen, Leuven, Gent, Brussel en Hasselt). Studenten die reeds beschikken over een universitair diploma kunnen een opleiding volgen van een jaar voltijds om zich op interdisciplinaire wijze te specialiseren in gender- en emancipatiekwesties. Dit is zo tot 2006-2007. Het is de bedoeling dat vanaf dan Vrouwenstudies een 'gewone' Master wordt.

Op Europees vlak is er een sterk netwerk (Athena) op het terrein van vrouwenstudies. België is daarin actief vertegenwoordigd. Door Belgische academici wordt meegevoerd aan de verschillende projecten die door het netwerk worden uitgewerkt.

3.8. GENDERINSTRUMENTEN

De laatste jaren is er een instrumentarium ontwikkeld dat beleidsvoerders en andere geïnteresseerden (in grote ondernemingen en KMO's, scholen, openbare diensten, verenigingen en Kamers van Koophandel) kan helpen om de gelijkheid tussen mannen en vrouwen te bevorderen. We noemen de belangrijkste instrumenten.

3.8.1. Positieve Discriminatie en Actie

Voor het idee van 'positieve discriminatie' zijn er nooit veel voorstanders geweest. Het betekent dat men, wetende dat er een lang proces van (negatieve) discriminatie aan de gang is geweest ten aanzien van een bepaalde groep, ervoor zorgt dat die groep een betere positie krijgt

door een tijdelijke systematische gunstigere behandeling. Het is in België zelden toegepast.

'Positieve actie' heeft een betere reputatie. Zonder aan systematische bevoordeling te doen van (bijvoorbeeld) vrouwen kan men toch allerlei initiatieven nemen die vrouwen ondersteunen. Enkele voorbeelden:

- > inrichten van bedrijfscrèches, en in advertenties duidelijk vermelden dat die crèches beschikbaar zijn; dit trekt vrouwen aan en benadeelt niemand;
- > examenvragen doorlichten op hun eventuele eenzijdigheid; één van de belangrijkste activiteiten van de eerste positieve actie medewerkster in de openbare omroep was het screenen van de vragen voor het journalistenexamen wat gender betreft;
- > onderzoeken waarom er geen vrouwen zitten in (bijvoorbeeld) een ondernemingsraad; vaak weet men gewoon niet waarom vrouwen bepaalde functies niet opnemen, terwijl er genderspecifieke redenen voor zijn die kunnen opgelost worden;
- > vernieuwen en vrouwvriendelijk maken van PR-materiaal van scholen voor hoger technisch onderwijs.

Belangrijk in verband met positieve actie zijn de arresten in het geval Kalanke uit 1995 en in het geval Marschal in 1997. Even hield feministisch Europa haar hart vast, vreemde dat er geen positieve actie-beleid meer mogelijk zou zijn. Het arrest Kalanke verwijst naar de beslissing van het Europees Hof in de zaak van een Duitse mannelijke burger, Kalanke, die klacht had neergelegd tegen zijn werkgever, de stadsstaat Bremen. Hij vond dat hij gediscrimineerd

was bij een sollicitatie, waarbij een gelijk gekwalificeerde vrouw de job had gekregen. Hij kreeg gelijk van het hof, wat verwarring schiep over het hele gelijke kansenbeleid. In het arrest van 11 november 1997 oordeelt het Europees Hof echter, in de zaak Marshall dat bij gelijke kwalificatie van een mannelijke en een vrouwelijke sollicitant de werkgever de voorkeur mag geven aan de vrouw. Voorwaarde is wel dat een objectieve beoordeling van elke kandidaat gegarandeerd is en dat mannelijke kandidaten niet bij voorbaat worden uitgesloten. Het is dus niet verboden, hoewel het bijzonder moeilijk in de praktijk te brengen is, en het niet de jongens/mannen van tegenwoordig zijn die verantwoordelijk zijn voor de discriminaties uit het verleden. In concrete gevallen blijft expliciet bevoordelen van specifieke groepen in sollicitatieprocedures en andere concurrentiële omstandigheden een moeilijk punt.

3.8.2. Mainstreaming

Gender mainstreaming betekent: aandacht besteden aan gender op elk ogenblik en in elke dimensie van het beleidsproces. In de eerste jaren van deze eeuw was een Cel Mainstreaming (met experts uit verschillende universiteiten) actief bij de federale overheid, om het mainstreamingsproces te begeleiden. Op alle ministeries werd doorgelicht en besproken hoe de gender-dimensie in het beleid kon worden ingebracht⁴⁴. Dit proces wordt nu in stand gehouden en verder ontwikkeld door het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen.

44. zie Michielsens: 2000

Er was al sprake van mainstreaming op de wereldconferentie van Nairobi, maar het is vooral sinds de conferentie van Peking in 1995 dat mainstreaming een algemeen gebruikt instrument is geworden om gelijkheid tussen mannen en vrouwen te bevorderen.

Een commissie van experts van de Raad van Europa, onder voorzitterschap van Mieke Verloo (universiteit Nijmegen) leverde in een invloedrijk rapport uit 1998 een bruikbare definitie: mainstreaming is “de (re)organisatie, verbetering, ontwikkeling en evaluatie van beleidsprocessen op zodanige wijze dat het gender-perspectief in alle beleidsaspecten op alle niveaus en in alle stadia is ingebed door de actoren, die normaal zijn betrokken bij beleidsvoering”⁴⁵

Mainstreaming is een instrument om gelijkheid tussen vrouwen en mannen te bereiken. Mainstreaming is een instrument, geen doelstelling op zichzelf. Het mikt erop dat gelijkheid vanzelfsprekend zal worden en oog voor gelijkheid deel zal gaan uitmaken van de professionele habitus van beleidsvoerders en administrators⁴⁶.

Het probleem is echter dat vaak niet expliciet genoeg rekening gehouden wordt met de doelstelling (gendergelijkheid) en men met aandacht voor gender tevreden is. Genderaspecten incalculeren? Wat houdt dit concreet in

45. Zie voor de volledige tekst van de studie en andere publicaties over gelijkheid m/v van de Raad van Europa: www.humanrights.coe.int/equality/

46. De online raadpleegbare databank Digma (www.destin.be/cgi-bin/digma/) geeft een overzicht van mainstreamingsinstrumenten die in Europa worden gebruikt.

wat betreft bijvoorbeeld bestrijden van een stress-epidemie bij jonge vrouwen? Of, als men weet dat er een stress-epidemie is bij jonge vrouwen, wat houdt dat dan in qua regelingen voor deeltijds werk of loopbaanonderbreking? Met andere woorden: het is belangrijk dat kwesties ook geanalyseerd worden vanuit genderperspectief (wat vroeger niet gebeurde) maar daarmee is de (politieke, feministische, ethische of humane) doelstelling niet meteen geformuleerd.

3.8.3. Genderbudgetting of gendergevoelig budgetteren

Genderbudgetting betekent het analyseren van budgetten in het kader van gendergelijkheid, zodat men weet welk deel van de financiële middelen besteed wordt aan meisjes en vrouwen in vergelijking met jongens en mannen. Het heeft dus niet te maken met het maken van een afzonderlijke begroting voor vrouwen of het oormerken van gelden.

Een genderanalyse van het budget heeft als doelstellingen:

- > de regeringen sensibiliseren over de impact van de begrotingen op de verschillende bevolkingsgroepen, vrouwen respectievelijk mannen;
- > de bevolking inlichten over de verschillende weerslag op mannen en vrouwen van de uitgaven en inkomsten van de begroting;
- > de efficiëntie verhogen van de besteding van de openbare middelen om de gelijkheid van de geslachten en de menselijke ontwikkeling in de hand te werken.

Het instrument is veelal gebruikt op het terrein van ontwikkelingsamenwerking en ontwikkelingsstudies. Zo was er ter gelegenheid van het Belgisch EU-voorzitterschap in Brussel een belangrijke conferentie over genderbudgetting, *Gender Budget Initiatives. Strategies, Concepts and Experiences*, waarin naast de theorie ook *case studies* en *good practices* worden beschreven uit landen als Zuid-Afrika, Tanzania, Oeganda, India en andere.

Ondertussen is voor België ook een genderbudgetting project opgezet en heeft men ervaring opgedaan met genderanalyses van de begroting. Er valt nog veel te eisen en te leren op dit terrein, maar het betreft een belangrijke wetenschappelijke en politieke ontwikkeling. In 2002-2003 hebben twee universitaire teams, één van de universiteit van Luik met Annie Cornet en Isabelle Cecchini, en één van de universiteit van Antwerpen, met Nathalie Holvoet, voor de federale overheid een genderbudgetting project begeleid. Er is vorming verstrekt aan alle kabinetten en administraties, er is geïnventariseerd welke gegevens voorhanden zijn om genderanalyses te maken en er zijn enkele cases uitgewerkt⁴⁷. Het Instituut voor gelijkheid van vrouwen zal het verder opvolgen. Het zal een lange weg zijn, en voorlopig zullen parlementaire vragen erover van senatrice Sabine de Bethune (CD&V) nog wel noodzakelijk blijven, maar het is een cruciaal instrument.

47. Zie voor een verslag van het project Holvoet (2004); het volledige eindverslag van het project is verkrijgbaar bij het Instituut voor gelijkheid van vrouwen en mannen.

Nathalie Holvoet (2002) licht toe hoezeer gendergevoelig budgetteren de situatie van ontwikkelingslanden zou kunnen verbeteren: “Een recente studie van de Wereldbank, *Engendering Development: Through Gender Equality in Rights, Resources and Voice* toont bijvoorbeeld op overtuigende wijze aan dat het wegwerken van ongelijkheden gebaseerd op sekse zou leiden tot een algemene toename van economische groei en ontwikkeling. Indien landen uit Zuid-Azië, Afrika ten Zuiden van de Sahara, het Midden-Oosten en Noord-Afrika gestart waren met de dezelfde genderkloof in het gemiddeld aantal jaren scholing als deze in Oost-Azië en over de periode 1960 tot 1992 de kloof op dezelfde wijze hadden gedicht als landen in Oost-Azië dan zou de gemiddelde jaarlijkse groei van het Bruto Nationaal Produkt 3[3] over dezelfde periode ongeveer 0,5% tot 0,9% hoger geweest zijn (Klasen, 1999). En deze vaststelling blijkt niet alleen te gelden voor ontwikkelingslanden. Een verdere toename van het onderwijsniveau van meisjes zou ook in midden- en hoge inkomenslanden kunnen leiden tot een stijging van de globale productie: een stijging van 1 procent in het aandeel van meisjes met een secundair onderwijsdiploma zou leiden tot een stijging van het inkomen per hoofd met 0,3 percent” (Dollar en Gatti, 1999).

3.8.4. Genderstatistieken & Indicatoren

Er kan geen gelijke kansenbeleid gevoerd worden zonder indicatoren en statistieken. Er zijn gegevens nodig over de situatie op de arbeidsmarkt, over de schoolpresenta-

ties, over de horizontale en verticale segregatie. Er is geen positieve actie mogelijk als men niet weet waar en waarom ze nodig is. Er is geen mainstreaming mogelijk als men de genderimpact van vroeger en toekomstig beleid niet kan berekenen. Men dient te weten – in cijfers uitgedrukt – wat de doelstellingen zijn. Geen genderbudgetting zonder gedetailleerde overzichten van bestedingen. Maar, tot nog niet zo lang geleden waren al die cijfers niet uitgesplitst naar gender.

4. Tot slot

We hebben een lange reis gemaakt door ‘een land waar vrouwen willen wonen’⁴⁸ ... als er gelijkheid tussen mannen en vrouwen heerst. Vrouwen hebben genoeg redenen om er nu liever te wonen dan in 1830. Er is indrukwekkend veel gerealiseerd in vrij korte tijd. We hebben ons in dit boek niet bezig gehouden met het fenomeen ‘België’. We hebben enkel gekeken naar de veranderingen voor vrouwen gedurende de 175 jaar dat België bestaat. We hebben de grootste nadruk gelegd op de veranderingen die betrekking hebben op het federale niveau. 25 jaar federalisme hebben we niet behandeld. Dat zou een studie apart vergen, want het gelijke kansenbeleid op regionaal niveau is de laatste tien jaar degelijk uitgebouwd en het verschilt naargelang de regio.

Op alle beleidsniveaus is een institutioneel kader tot stand gebracht om gelijke kansen van vrouwen en mannen te bewaken en verder te ontwikkelen. We hebben dat in zijn evolutie beschreven, én deze evolutie bekeken in het licht van het emancipatiestreven van vrouwen. Buitenstaanders kunnen nauwelijks de grootte en het belang beseffen van het apparaat dat nationaal en internationaal aan het werk is om gelijke kansen van vrouwen

48. ‘Er is een land waar vrouwen willen wonen’ is een feministisch lied, op tekst van Joke Smit.

en mannen te behoeden. Alle traditionele knelpunten hebben nog steeds aandacht nodig: arbeid, onderwijs, geweld, beeldvorming, verdeling van huishoudelijke taken, politieke participatie. Alle vorderingen ten spijt zitten vrouwen in jobs waarmee zij minder verdienen, bevinden zij zich in lagere echelons in bedrijven en organisaties, zijn vrouwen nog steeds het slachtoffer van huiselijk geweld, hebben ze moeite om arbeid en gezin te combineren, worden ze in de media vaak nog op stereotiepe wijze in beeld gebracht en nemen ze minder dan mannen deel aan het politieke leven. Ook stellen we steeds opnieuw vast dat gender mainstreaming vaardigheden en kennis veronderstelt die niet altijd aanwezig zijn. Nog steeds worden maatregelen en teksten gelanceerd die niet doordacht zijn voor mannen én vrouwen. Nochtans vragen de richtlijnen van het eigen beleid dat dit altijd en overal wél zou gebeuren. Het zal nog veel inspanningen vragen om de doelstellingen in verband met gelijkheid te realiseren.

Maar, er is vooral veel werk voor vrouwen zelf, want meer dan ooit is de keuze aan hen. Juridisch en beleidsmatig zijn vele paden geëffend, zodat gelijkheid mogelijk is. Meisjes en vrouwen, jongens en mannen zullen zelf de nieuwe genderverhoudingen vorm moeten geven en de nieuwe kansen op maatschappelijk en persoonlijk vlak dienen te grijpen.

Opvallend is dat het terrein van gelijke kansen voor vrouwen en mannen de laatste tijd systematisch samengevoegd wordt met de problematiek van ongelijkheid en discriminatie

van andere 'minderheidsgroepen'⁴⁹. In Vlaanderen gaat het gelijkekansenbeleid om vrouwen, alloctonen, holebi's, ouderen, en gehandicapten. In Wallonië beschreef minister voor Gelijke Kansen Christiane Vienne de doelgroepen van haar beleid als volgt: "Assurer une égalité des chances réelle et pas uniquement formelle implique bien que l'on combatte toutes les formes de discriminations, qu'elles soient ethniques, culturelles, philosophiques, raciales, de genre, de classe sociale, d'âge, d'handicap dues à l'état de santé ou à l'orientation sexuelle, telles qu'elles sont définies par la loi « antidiscriminations » du 25 février 2003." (Vienne: 19 september 2005, bij de opening van *La Maison de l'Égalité des Chances* in Verviers).

De dienst voor gelijke kansen van de Franse Gemeenschap spreekt expliciet van een wijziging: "Portant uniquement sur l'égalité des chances entre les hommes et les femmes jusqu'en 1999, les compétences du service sont aujourd'hui élargies à l'égalité des chances au sens large." Die brede betekenis van gelijke kansen houdt in dat het ook over andere groepen gaat dan over mannen en vrouwen. Op federaal niveau is het trefwoord 'diversiteit'. Ook daar gaat de bevoegdheid van de minister, Christian Dupont, over meer dan enkel de gelijkheid tussen mannen en vrouwen. In sommige documenten (niet in de omschrijving van zijn bevoegdheid als minister van Ambtenarenzaken, Maatschappelijke Integratie, Grootstedenbeleid en Gelijke

49. Hoewel vrouwen geen minderheidsgroep zijn worden ze vaak zo genoemd. Ten onrechte. Ook de term 'kansengroep' lost het conceptuele probleem dat ontstaat als men appels en peren wil vergelijken niet op.

Kansen) wordt zelfs gesproken over ‘minister van Gelijke Kansen en Interculturaliteit’. Hierbij mogen we uiteraard niet vergeten dat het Instituut voor de gelijkheid van kansen van vrouwen en mannen bestaat en de belangrijkste taken vervult in verband met deze bevoegdheid. Het Centrum voor Gelijke Kansen en Racismebestrijding staat daar los van en heeft een andere opdracht.

Er zijn nog steeds afzonderlijke aandachtspunten, afzonderlijke verantwoordelijken en ook afzonderlijke posten op het budget. Er is echter waakzaamheid geboden, om de aandacht voor vrouwen en voor gender niet te laten verslapen. In een diversiteit-benadering dreigt de gelijkheid van vrouwen en mannen te verdrinken in de urgente problemen van andere groepen. Genderkwesties verschillen van de problemen van andere groepen die kansen te kort komen.

De Europese Commissie heeft 2007 uitgeroepen tot *The Year of Equal Opportunities for All*, het Jaar van de Gelijke Kansen voor Iedereen. Zij is gestart met het voorbereidingsproces. De *European Women’s Lobby* is er niet gerust in. De *Lobby* ziet de dreiging dat er niet voldoende aandacht zal zijn voor gender. Daarom brengen zij de organisatoren onder de aandacht dat in alle groepen waarvoor men gelijke kansen wil mannen én vrouwen zijn. “It is essential that actions in relation to age, disability, religion or belief, race and sexual orientation take full account of the gender differences in the ways in which these forms of inequality are manifested. If this does not happen, the actions will fail to address the needs and concerns of the majority of people within these

groups.”⁵⁰ Het lijkt er sterk op dat wat betreft het Europese gelijke kansenbeleid voor mannen en vrouwen hiermee een alarmfase wordt ingeluid.

Gelijkheid dient niet enkel in termen van beleid bekeken te worden. De realiteit is belangrijker dan het beleid. Politieke participatie, arbeid, onderwijs en de organisatie van het persoonlijke leven hebben onze aandacht moeten worden. Alle maatschappelijke terreinen zijn overdekt met een laagje vernis, van het merk ‘mogelijkheden’ of in andere gevallen van de merken ‘kansen’ of ‘rechten’. Vrouwen hebben recht op gelijk loon, maar gemiddeld genomen hebben ze het niet. Vrouwen hebben de kans om de top te bereiken, maar het gebeurt zelden. Mannen zouden in principe ‘nieuw’ kunnen zijn, maar de kans dat men die mannen tegenkomt is klein. Vrouwen hebben het recht om ingenieur te worden maar de kans dat de studiehenn aantrekt is klein. Het komt voor dat mannen huiselijk geweld te verduren hebben, maar de omgekeerde situatie komt veel vaker voor. Ook mannen kunnen deeltijds werken, maar vrouwen doen het veel vaker. We hebben getracht onder het laagje vernis te kijken.

De realiteit is echter ook dat het voor elke individuele vrouw mogelijk is om de hobbels en valstrikken te ontwijken. Het is mogelijk om een relatie te hebben met een man die niet gewelddadig is of bij een verkeerde partnerkeuze te vertrekken. Het is mogelijk om volhar-

50. Het citaat is afkomstig uit de model lobbybrief van de EWL, zoals die op de website van de EWL beschikbaar is in september 2005.

dend en ambitieus te zijn in een carrière. Het is toegelaten om te stemmen en politiek partij te kiezen. Een verstandige studiekeuze maken kan en men kan daarbij goed geadviseerd worden. Levenslang leren is ook niet onmogelijk. Vrouwen kunnen zelf hun kinderaantal bepalen. Bij verkeerde partnerkeuze is echtscheiding maatschappelijk aanvaard. Bovendien kunnen één of enkele verkeerde keuzen in een levensloop tegenwoordig gecorrigeerd worden. Dat is het grote verschil met vrouwen uit de vorige generaties: alles is niet geregeld voor alle vrouwen, zeker niet automatisch en gegarandeerd, maar het is mogelijk voor meisjes en vrouwen om een parcours uit te zetten dat frustratie, verspilling en onderdrukking vermijdt en potenties maatschappelijk en persoonlijk realiseert. Het is een hele kunst, maar het is niet onmogelijk, niet verboden en het wordt sociaal en politiek ondersteund.

Aan het slot van deze studie van 175 jaar (on)gelijkheid van vrouwen en mannen in België zal duidelijk zijn dat de aandacht voor gelijke kansen m/v niet mag verslappen. Zowel op het niveau van het individu, als van het beleid en van de cultuur is die aandacht noodzakelijk.

In de eerste plaats: het individu moet het willen en kunnen. Meisjes en vrouwen moeten veel zelf doen, nu er zoveel kansen gecreëerd zijn. Empowerment en emancipatie gebeuren niet voor eens en voor altijd, en worden niemand voorgeschoteld. Het vraagt een aanhoudende individuele inspanning. We kunnen het niet genoeg benadrukken.

In de tweede plaats: het beleid moet uitvoeren wat het zichzelf oplegt en maatregelen nemen als nieuwe ongelijkheden tussen man en vrouw opduiken. De beleidsvoornemens moeten uitgevoerd worden. Sabine de Bethune maakte in 2005 ter voorbereiding van de Peking +10 vergadering in New York een lijstje van onuitgevoerde voornemens. Het was niet fraai. Het is niet weinig wat opgevolgd dient te worden. Het moet allemaal gebeuren en tegelijk dient men er voor op te passen dat men geen grote boze regelaar wordt. Gender-disciplineren is immers ook disciplineren. Er zijn grenzen aan de groei van de regels. Wat ontstaan was als een bevrijdingsbeweging (*Women's Liberation*) dreigt te verworden tot een stroom van disciplineringsmechanismen. Dosering en gevoeligheid voor wat mogelijk is via autoregulering zijn van het grootste belang voor de toekomst.

Ten slotte: de cultuur moet de gelijkheidsgedachte dragen. Dat is voor de meerderheid van de bevolking ook het geval in België. In enkele generaties tijd is de gelijkheid van man en vrouw geworden tot één van de basisprincipes in onze samenleving. Cultureel relativisme is niet het gepaste antwoord wanneer sommige elementen van een bepaalde cultuur de basisrechten van de mensen schaden⁵¹. We zien in de komende jaren de discussie over mensenrechten, groepsrechten, vrouwenrechten en vrijheidsrechten steeds heviger, ingewikkelder en meer gespannen worden. En toch zal ze moeten gevoerd worden.

51. Deze formulering is gebaseerd op het hoger vermelde Advies 54 van de Raad van de Gelijke Kansen van Mannen en Vrouwen: zie Bijlage 2

Bronnen

GERAADPLEEGDE WERKEN

- Bailly, Nicolas (2004). *De politieke deelname van de vrouwen na de verkiezingen van 18 mei 2003*. Brussel: Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen.
- Boël, Marthe & Duchene, Christiane (1955). *Le Féminisme en Belgique 1892-1914*. Bruxelles: Editions du Conseil National des Femmes Belges.
- Brems, Eva (2004). De hoofddoek als constitutionele kopzorg. *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht*, 6, 323-360
- Bruyn-Hundt, Marga (1992). Segregatie op de arbeidsmarkt: vrouwenwerk en mannenwerk. In: Von Grumbkow, J. e.a. (1992). *Vrouwen en arbeidsmarktposities binnen de Europese Gemeenschap*. Heerlen: Open Universiteit, Deel I, p. 89-104.
- Caw, Mary Ann & Luckhurst, Nicola (eds.) (2002). *The Reception of Virginia Woolf in Europe*. London: Continuum.
- Ciselet, Georgette (1930). *La Femme, ses droits, ses devoirs et ses revendications*. Bruxelles: L'Eglantine.
- Coene, Gily & Longman Chia (red.) (2004). Gender en multicultureel burgerschap van *Ethiek & Maatschappij*. Jaargang 7, nr. 4, januari.
- Coene, Gily (red.) (1998). Gelijkheid, daar gaat ze ? Themanummer van *Ethiek & Maatschappij*. 1, 4.
- Collin, Françoise (1986). Un héritage sans testament. *Les Cahiers du Griff*, 34, 81-92
- Cromboom, Sofie (2000). *De Nederlandstalige Nationale Vrouwenraad (NVR); ontstaan, programma, organigram, doelstellingen, voorzitterschap van Lily Boeykens, in relatie tot haar feministische strategie als geïnstitutionaliseerde vrouwenorganisatie (1973-1988)*. Brussel: VUB, eindverhandeling Geschiedenis.
- De Metsenaere, Machteld, Huysseune, Michel, Scheys, Micheline (1993). Gewapend met het gewicht van het verleden: enige resultaten van vrouwengeschiedenis in België. In: Duby, Georges & Perrot, Michelle (red). *Geschiedenis van de vrouw. De Twintigste Eeuw*. Amsterdam: Agon, p. 523-556.
- De Smit, Katrijn (2003). *Hoe dol was Dolle Mina? De geschiedenis van de Dolle Mina's in Vlaanderen*. Gent: Universiteit Gent, Scriptie voorgelegd voor het behalen van de graad van Licentiaat in de Geschiedenis.
- De Weerd, Denise & Galle, Carla (1985). *SV 100 jaar socialistische vrouwenbeweging*. Brussel: Socialistische Vrouwen, Nationaal Secretariaat.
- De Weerd, Denise (1980). *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België (1830 – 1960)*. Gent: Masereelfonds.
- De Wilde, Inge (1979). *Aletta Jacobs in Groningen*. Groningen: Studium Generale / Universiteitsmuseum.
- EU, Employment & Social Affairs (1998). *One Hundred Words for Equality. A Glossary of Terms on Equality between Women and Men*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Equal Opportunities Unit (eds) (2000). *Woman and Men in Belgium. Towards an Equal Society*. Brussels: Federal Ministry of Employment and Labour.
- Facon, Pedro e.a. (2004). *Gelijkekansenbeleid onderweg: een internationaal vergelijkend onderzoek*. Brugge: die keure.
- Flour, Els. en Jacques Catherine, o.l.v. Gubin, Eliane. en Van Molle, Leen (1993). *Bronnen voor de geschiedenis van de vrouwenbeweging in België 1830-1993. Repertorium van archieven / Sources pour l'histoire du féminisme en Belgique. Répertoire d'archives*. Brussel: Ministerie van Arbeid, Tewerkstelling en Gelijke Kansenbeleid.
- Flour, Els en Jacques C (1995). *Bronnen voor de vrouwengeschiedenis in België : deel II : repertorium van de feministische en de vrouwenpers (1830-1994)*. Brussel: Ministerie van Arbeid en Tewerkstelling en Gelijke Kansenbeleid.
- Gubar, Susan (1994). Feminist Misogyny: Mary Wollstonecraft and the Paradox of 'It Takes One to Know One', *Feminist Studies* 20, p. 453-73.
- Holvoet, Nathalie (2002). Op een gender gevoelige manier de nationale koek verdelen. *Uitgelezen*, 8, 1.
- Holvoet, Nathalie (2004). Gendergevoeligbudgetteren in België: een jaar proefproject. *Sophia-nieuwsbrief*, nr 37.
- Huntington, Samuel (1997). *The Clash of Civilizations*. London: Simon & Schuster.
- Keymolen, Denise & Coenen, Marie-Thérèse (1991). *Stap voor stap. Geschiedenis van de Vrouwenemancipatie in België*. Brussel: Kabinet van de Staatssecretariaat voor Maatschappelijke Emancipatie.

- Margot, Bert (2003). *Stijl en standpunt. De strijd tussen de Belgische doctrinair en de progressisten in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Leuven: KULeuven, scriptie voorgelegd voor het behalen van de graad van Licentiaat in de Geschiedenis.
- Michielsens, Magda (1998). Mary Wollstonecraft (1751-1797). "My Favorite Subject of Contemplation is the Future Improvement of the World", *Ethiek & Maatschappij*, 1, 4, p. 36 – 55.
- Michielsens, Magda e.a. (red.) (2003). *Jaarboek 1. Steunpunt Gelijke-kansenbeleid*. Antwerpen: Garant.
- Montreynaud, Florence (1989). *Le XXe siècle des femmes*. Paris: Ed. Nathan.
- Ophuysen, Truus (1994). *Vrouwen en Europa. Over werk, beleid en invloed in de EG*. Leiden: Stichting Burgerschapskunde.
- Oukhow, Catherine (1977). De huisvrouw in de 19de eeuw. *Lef* 1, p. 57-76.
- Peemans-Poulet, Hedwige (1991). *Femmes en Belgique (XIXe - XXe siècles)*. Bruxelles: Université des Femmes.
- Point d'appui U.L.B. (éd.), Vogel-Polsky Eliane (dir.) (1995). *Women's studies : manuel de ressources*. Bruxelles : Services Fédéraux des Affaires scientifiques, techniques et culturelles.
- Smet, Miet (1997). *Naar een correcte verloning van uw functie. Werkboek voor gelijke kansen en functiewaardering*. Brussel: Ministerie van tewerkstelling en Arbeid en gelijke-kansenbeleid voor mannen en vrouwen.
- Smisdom, Agna (2005). *Voorbij gender? De invulling van de term 'gelijkheid' in het academisch discours over 'gender mainstreaming'*. Antwerpen: UA, Eindwerk VAO Vrouwenstudies.
- Smit, Joke (1967). Het onbehagen bij de vrouw. *De Gids*, november.
- Spee, Sonja (2003). Themanummer vrouwenstudies, *Tijdschrift voor Sociologie*. 2-3.
- Spee, Sonja e.a. (red) (2004). *Wachten op ... Gelijke Kansen. Jaarboek 2*. Antwerpen: Garant
- Staten-generaal van het Gezin (2004). *De Staten-Generaal van het Gezin ... in een notendop*. Brussel: Editions Luc Pire.
- Steunpunt Vrouwenstudies (ed.) (1995). Mieke Van Haegendoren (dir). *Handboek Vrouwenstudies. Een Leidraad voor onderzoek in Vlaanderen*. Brussel: Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden.
- Stubbe, Els (red.) (1983). *Profiel van de vrouw*. Brussel: Studiereeks van het Tijdschrift van de VUB.
- UNIFEM (2002). *Gender Budget Initiatives. Strategies, Concepts and Experiences*. New York: Unifem.
- Van Haegendoren, Mieke & Steegmans, Nico (2003). Het glazen plafond aan de Vlaamse universiteiten. Diepenbeek: SEIN.
- van Hemeldonck, Marijke (1995). *Een schip met echt zeilen. De ontnuchtering van een gedreven socialiste en feministe*. Groot-Bijgaarden: Scoop.
- van Mechelen, Renée (1975). *Een nieuwe lei voor Eva. Opvoeding en emancipatie gaan hand in hand*. Antwerpen: De Nederlandse Boekhandel.
- van Mechelen, Renée (1979). *Uit Eigen Beweging. Balans van de vrouwenbeweging in Vlaanderen 1970-1980*. Leuven: Kritak.
- van Mechelen, Renée (1996). *Een meerderheid – een minderheid: de vrouwenbeweging in Vlaanderen: feiten, herinneringen en bedenkingen omtrent de tweede golf*. Leuven: Van Halewyck.
- Van Nuffel, M. J. (1935). *De Rechten van de Vrouw*. Kortrijk: Albert Decaluwe.
- Van Winkel, Annemie (1991). *Keien in de vijver*. Leuven: Kritak.
- Von Grumbkow, J. e.a. (1992). *Vrouwen en arbeidsmarktposities binnen de Europese Gemeenschap*. Heerlen: Open Universiteit.
- Woolf, Virginia (1983, oorspr. 1929). *Een kamer voor jezelf*. Amsterdam: De Bezige Bij.

ANDERE GEBRUIKTE GEDRUKTE BRONNEN OVER GELIJKE KANSEN M/V IN BELGIË:

- Sophia Nieuwsbrief / Sophia Bulletin
De draad van Ariadne / Le fil d'Ariadne, tijdschrift van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen
Uitgelezen, tijdschrift van RoSa
Vrouwenraad, Tijdschrift van de Nederlandstalige Vrouwenraad NVR
Objectif Femmes, Bulletin van de Conseil des femmes francophones de Belgique CFFB
Chronique Féministe
Vrouwen en Maatschappij, jaarverslagen.

NUTTIGE WEBSITES:

Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen

<http://www.raadvandegelijkekansen.be>

Hier kunnen belangrijke publicaties gedownload worden, o.a. de Wetswijzer: Wetboek van en gepubliceerd door de Raad van de Gelijke Kansen van Mannen en Vrouwen met de internationale en Europese regelgeving en de Belgische wetgeving inzake gelijkheid. Ook alle door de Raad uitgebrachte adviezen zijn beschikbaar.

Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen

<http://www.igvm.fgov.be/>

Midden juli 2005 werd deze nieuwe website gelanceerd.

Conseil des Femministes Francophones de Belgique

<http://www.cffb.be/>

Op de site vindt men ook verwijzingen naar alle verenigingen die bij de koepel zijn aangesloten.

Nederlandstalige Vrouwenraad

<http://www.vrouwenraad.be>

Ook hier zijn er verwijzingen naar alle verenigingen die bij de koepel zijn aangesloten. Men kan er ook veel informatie vinden die het resultaat is studiewerk: genderwetswijzer, dossier opvolging VN-Vrouwenverdrag, dossier Vrouwenconferenties, Cijferwijzer, vele andere dossiers, artikelen en het tijdschrift.

Portaalsite Peking +10

<http://www.peking10pekin.be/>

Het adres voor alle informatie en documenten in verband met het Pekingproces.

Kamer en Senaat

<http://www.fed-parl.be/>

Op de website van het federale parlement kunnen alle wetten en andere stukken van Kamer en Senaat worden nagelezen. Hetzelfde geldt voor de websites van de deelparlementen.

Nieuwsbrief senatrice Sabine de Bethune

<http://www.sabinedebethune.be/>

Het wetgevend proces en alle discussiepunten in verband met gelijke kansen worden op de voet gevolgd en uitvoerig gedocumenteerd.

Amazone

<http://www.amazone.be/>

Het huis voor Franstalige en Nederlandstalige (en andere) vrouwen in Brussel, waar tevens vele verenigingen zijn gehuisvest. Op de website vindt men naast een agenda, relevante documenten en nieuws, een verwijzingen naar alle websites van de bewoners (de verenigingen met een kantoor in Amazone).

Rosa: Documentatiecentrum en Archief voor Gelijke Kansen, Feminisme en Vrouwenstudies:

<http://www.rosadoc.be>

De catalogus is on line raadpleegbaar. Naast de gegevens over de in het documentatiecentrum aanwezig materiaal (boeken, tijdschriften, affiches, krantenknipsels, congresverslagen,...) biedt de website ook informatieve teksten over alle aspecten van de vrouwenbeweging in binnen- en buitenland. De linkenlijst brengt de gebruiker bij alle sites die voor Vlaanderen (en ver daarbuiten) van belang zijn voor gelijke kansen, feminisme en vrouwenstudies.

Université des Femmes

<http://www.universitedesfemmes.be/>

Informatie over het onderzoek door Université des Femmes, de aangeboden cursussen, het tijdschrift Chronique Féministe en nog veel meer.

WINE: netwerk van vrouwenstudiesbibliotheken, archieven en documentatiecentra in Europa.

<http://www.women.it/wine/>

Ada: Vrouwen en nieuwe technologieën

<http://www.ada-online.org/index.html>

Biedt een e-nieuwsbrief met veel informatie over gender, gendergap en ICT en toont hoe vrouwen in die sector aan het werk zijn, zich kunnen scholen (of bij- en omscholen) en werkt aan het opdoeken van stereotypen over vrouwen en technologie.

E-thesis: <http://www.ethesis.net/>

Een website met licentiaatsverhandelingen on line; een schatkamer van en voor historisch onderzoek, met veel thesen over vrouw-relevante onderwerpen.

Absam: <http://www.amsab.be/>

Instituut voor Sociale Geschiedenis

Kadoc: <http://kadoc.kuleuven.be/>

Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving.

Europees Parlement: <http://www.europarl.eu.int>

Met fact sheets over alle aspecten van *Equality for men and women*, verslagen van Committee on Women's Rights and Gender Equality, e.d.

Gender Equality in the European Union: Http://www.europa.eu.int/comm/employment_social/gender_equality/index_en.html

Raad van Europa: http://www.coe.int/t/e/Human_Rights/Equality/
alles over gelijkheid m/v in het werkveld van de Raad van Europa, toegespitst op Human Rights

European Women's Lobby: <http://www.womenlobby.org/>

Athena: <http://www.athena2.org>

Socrates European Network for women- and genderstudies, gecoördineerd door het centrum voor vrouwenstudies van de universiteit Utrecht, en brengt meer dan 100 universitaire centra met elkaar in contact en samenwerking.

Cedaw: <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/>

Alles over het Vrouwenverdrag 1979

Instrew: United Nations International Research and Training Institute for the Advancement of Women
<http://www.un-instraw.org/en/index.html>

Unifem: United Nations development Fund for Women
<http://www.unifem.org/>

Bijlage 1

Vrouwen zijn quasi onzichtbaar in *De Grootste Belg* (DGB). Daarom komt het *Vrouwen Overleg Komitee* naar buiten met een alternatieve lijst.

We willen geenszins een parallelle verkiezingsronde, maar gewoon tonen hoe makkelijk het is om doorheen de Belgische geschiedenis vrouwen te vinden die toonaangevend zijn in hun vakgebied, voor maatschappelijke vernieuwing hebben gezorgd, internationale erkenning genieten enz. We hadden het dan ook helemaal niet moeilijk om een rijkgevulde lijst voor te leggen.

Anders dan die van de DGB, bevat deze lijst enkele politicae die nog actief zijn. Met de eerste vrouwelijke minister pas in 1965 kon dat natuurlijk moeilijk anders. We voegden er ook enkele groepsnominaties aan toe omdat realisaties niet zelden het resultaat zijn van collectieve actie. En we startten in 1830 om zo een meer evenwichtig beeld te geven.

We konden bij de samenstelling rekenen op de hulp van het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis en Renée Van Mechelen (VOK).

Het Vrouwen Overleg Komitee

“O Vrouw’lijk België”

175 jaar België in 89 vrouwen, 11 mannen en 11 publiekscandidaten

ABTS MARIE, naaide op 26 augustus 1830 de eerste Belgische vlag in elkaar. Lucien Jottrand (zie verder) zou aan de basis liggen van het gebruik van de Brabantse kleuren

ACKERMAN CHANTAL, cineaste (documentaires en fictie), haar bekendste film is *Jeanne Dielman, 23, quai du Commerce, 1080 Bruxelles*

ALSTEENS GERARD, alias **GAL**, cartoonist, voor zijn getekende steun aan de feministische beweging, onder meer in bladen als *De Nieuwe* en *De Nieuwe Maand*

ARNAERT GEIKE, *leading lady* van Hooverphonic

ARTOIS JOANNA MARIA (1762-1840), Belgisch bier in vrouwenhanden van 1821 tot 1840

BAERS MARIA (1883-1959), katholiek senatrice, vooral bekend als hoofd van de KAV (Katholieke Arbeiders Vrouwen), die onder haar hoede uitgroeide tot een socio-culturele organisatie met een indrukwekkend aantal leden

BALI FATIMA, zetelt sinds 1988 namens Agalev/Groen! in de Antwerpse gemeenteraad en was hiermee de baanbreker voor de migrantengemeenschap in de Vlaamse politiek. Daarnaast is Fatima Bali vooral

actief in jeugd- en buurtwerkingen in Borgerhout. Ze schreef *Mijn leven in Borgerokko*

BELPAIRE MARIE-ELISABETH (1853-1948), aan de wieg van meerdere onderwijsinitiatieven voor meisjes en vrouwen in Antwerpen, richtte de Vrouwenbond Constance Teichmann op, mecenas en “wijze vrouw van Vlaanderen”

BENAÏSSA NABELA, juriste, maakte in 1997 grote indruk met haar optreden na de ontdekking van het lichaam van haar vermoorde zusje Loubna

BERGHMANS INGRID, judoka, zie ook www.degrootstebelg.be

BERRANGER EMILIE, alias Mme Charles Vloebergh, filantrope, uitgeefster van de 2de editie van *La Belgique Charitable* (1904), profileerde zich op congressen in binnen- en buitenland in de periode dat liefdadigheid de omschakeling maakte naar sociaal werk

BEZOEKSTERS aan en organisatrices van de Vrouwendag van 1972, stuurden op 11/11/1972 een kleine schokgolf door België

BOCH ANNA (1848-1936), schilder en mecenas, enig vrouwelijke lid van de avant-garde groep *Le Cercle des XX*, enige die tijdens leven van Vincent Van Gogh een schilderij van hem kocht

BRABANTS JEANNE, danseres en pedagoge, stond aan de wieg van het Stedelijk Instituut voor Ballet in Antwerpen en van het Koninklijk Ballet van Vlaanderen, zie ook www.degrootstebelg.be

CABRA BERTHE (1864-1947), ontdekkingsreiziger, doorkruiste Afrika met haar man in opdracht van Leopold II en bracht in België verslag uit van hun reizen en de wetenschappelijke bevindingen.

CAPPE VICTOIRE (1886-1927), in bepaalde opzichten de Franstalige pendant van Maria Baers. Richtte in 1907 vakbond voor naaisters op in Luik, organiseerde de christelijke sociale vrouwenwerken in Franstalig België, gaf het tijdschrift *La femme belge* uit

CISELET GEORGETTE (1900-1983), juriste, richtte in 1929 Egalité op, met het gelijknamige tijdschrift, verrichtte als liberaal senatrice belangrijk werk bij het wegwerken van discriminaties uit het Burgerlijk Wetboek (1958 gelijke rechten man en vrouw in het huwelijk), gaf vrouwen toegang tot de magistratuur en het notariaat, eerste vrouw bij de Raad van State

CLAEYS EMILIE (1855-1943), Gents socialiste, oprichtster van Propagandaclub voor Werkvrouwen (1886) en van de Hollandsch-Vlaamsche Vrouwenbond met het tijdschrift *De Vrouw* (1893). Klaagde dubbele discriminatie arbeidster aan (als lid van het proletariaat en als vrouw) en het seksisme in de arbeidersbeweging

CLIJSTERS KIM, tennisster, zie ook www.degrootstebelg.be

DAME BLANCHE, Belgische verzetsbeweging uit de Eerste Wereldoorlog waarin opvallend veel vrouwen actief waren

DANIEL SUZAN, richtte in 1953 het CCB (Centre Culturel Belge/Cultureel Centrum België) op, de eerste organisatie voor homo's en lesbiennes in België. Gaf haar naam aan het in 1996 opgerichte Fonds Suzan Daniel dat het historisch patrimonium van de holebi-beweging bewaart.

DAUBECHIES INGRID, uitvinder van de 'Daubechies wavelets' en in 2000 eerste vrouwelijke winnaar van de National Academy of Sciences Medal in Mathematics, zowat de Nobelprijs voor Wiskunde

DE BOECK ANTJE, actrice, vrouwelijke hoofdrol in *Daens*

de GAMOND ZOË (1806-1854), eerste die de positie van de vrouw in België ter discussie stelde, onder meer in haar *De la condition sociale des femmes au dix-neuvième siècle* uit 1834, in haar tijd vooral beroemd als commentator van Fourier (zie ook Isabelle Gatti de Gamond)

DE KEERSMAEKER ANNE TERESA, danseres en choreografe, oprichtster van het gezelschap Rosas en van de internationale dansschool PARTS, zie ook www.degrootstebelg.be

DE KEERSMAEKER JOLENTE, drijvende kracht achter theater STAN

de KERCHOVE de DENTERGHEM MARTHE (1877-1956), alias Marthe Boël, liberaal feministe en eerste Belgische aan het hoofd van de Internationale Vrouwenraad, een van de oudste internationale NGOs (Lily Boeykens werd de tweede Belgische voorzitter, van 1988 tot 1994)

DE MARTELAERE PATRICIA, hoogleraar filosofie en schrijfster van romans en essays. Kreeg de Staatsprijs voor Literatuur

DE VITS MIA, eerste vrouw aan het hoofd van een vakbond (ABVV)

DEFRENNE GABRIËLLE, stewardess bij Sabena, trok in 1968 naar de rechtbank om aan te klagen dat stewardessen hun carrière veel vroeger moesten stoppen dan stewards (resp. 40 en 55 jaar). Haar zaak komt voor het Europees Hof van Justitie dat haar in 1976 in het gelijk stelt. Het is een baanbrekend arrest, waarnaar nog steeds verwezen wordt

DEJARDIN LUCIE (1875-1945), van mijnwerkster tot eerste vrouw in de Kamer (1929)

DELVAUX MONIQUE, eerste vrouwelijke journaliste bij de BRT-nieuwsdienst

DEMEULEMEESTER ANN, modeontwerpster, één van de “zes van Antwerpen”

DESMEDT PATRICIA, chef-kok van restaurant ‘t Oud Konijntje (twee Michelin-sterren)

DOUARD CÉCILE (1866-1941), kunstenaar, voor haar tekeningen van vrouwen in de staal- en steenkoolindustrie

DUTRIEU HÉLÈNE (1877-1961), wereldkampioene wielrennen ‘snelheid op de piste’ in 1897 en 1899 (alias de Menselijke Pijl), en eerste vrouw met een Belgisch vliegbrevet (tweede vrouw wereldwijd), winnares van

de Femina Beker in 1911, creëerde in 1956 de Frans-Belgische Hélène Dutrieu-prijs

ELISABETH von WITTELSBACH, koningin van België (1875-1965), “De Witte Engel van de IJzer” en de “Rode Koningin” in één persoon. Beeldhouwde, schilderde, riep de Koningin Elisabeth-wedstrijd in het leven en sloot vriendschap met Albert Einstein en Eugène Ysaÿe. Zie ook www.degrootstebelg.be

FERRIÈRES ANNE-MARIE (1888-1992) alias Jeanne Hovine, actrice en in haar jonge jaren striptekenaar – koning Albert I was dol op *Nic & Nac*, de stripfiguurtjes die ze met haar zus creëerde

FINCENT FRANCISKA, alias moeder Siska, stichtte in 1900 in Knokke het wafelhuis met haar naam

FN HERSTAL, staaksters van, zetten in 1966 met een geruchtmakende staking de eis van ‘gelijk loon voor gelijk werk’ op de politieke agenda

FONTYN JACQUELINE, componiste, won o.m. in 1959 de Grote Prijs van Rome voor compositie, haar werken staan op het programma van tal van internationale concerten en festivals

FRANK LOUIS (1864-1917), advocaat van Marie Popelin bij haar mislukte poging om aanvaard te worden als advocate en mede-oprichter van de *Ligue elge du Droit des Femmes*. Schreef verschillende werken over de maatschappelijke positie van de vrouw, waaronder *Essay sur la condition politique de la femme* (1892) en

Le grand cathéchisme de la femme (1893), die ook in het buitenland werden opgemerkt.

GATTI de GAMOND ISABELLE (1839-1905), medeoprichtster (1864) en hoofd van de *Cours d'Education pour jeunes filles* (1864), een mijlpaal in het middelbaar onderwijs voor meisjes. Na haar onderwijscarrière actief binnen de socialistische vrouwenbeweging. Publiceerde de tijdschriften *Education de la femme* en *Les cahiers feministes*, zie ook www.degrootstebelg.be

Geinger Rosa (1913-1995), Gents toneelspeelster en revuezangeres, vaste waarde op de Gentse feesten, speelde bij de Drie Charels, in de Ancienne Belgique, bij de Melomanen, Theater Taptoe, het Gents Amusementstheater en in de film 'Vrijdag'

GEVERS MARIE (1883-1975), schrijfster won in 1961 de grand prix quinquennal de littérature française en was het eerste vrouwelijke lid van de l'Académie Royale de Langue et de Littérature Françaises de Belgique

GRÉGOIRE ISABELLE (1892-1975) alias Isabelle Blume, leidde tijdens het interbellum de politieke vrouwenwerking binnen de socialistische partij en ijverde daarbij – tegen het partijstandpunt in – voor vrouwenstemrecht, volksvertegenwoordigster 1936-1954. Toen ze o.w.v. inhoudelijke meningsverschillen in 1951 uit de BWP werd gezet, stapte ze over naar de communistische partij.

HÄNSEL MARION, cineaste, gooide hoge ogen met onder meer *Antonia*

HARPMAN JACQUELINE, schrijfster, onder meer van *Orlanda*, geïnspireerd op Virginia Woolfs *Orlando*

HAUWEL ADÈLE (1920-2004), 'grijze panter' van het Belgische feminisme, zette zich in voor de economische emancipatie van vrouwen in Porte Ouverte, was mede-oprichtster van de Verenigde Feministische Partij, sloeg een brug tussen het feminisme van de eerste en de tweede golf en organiseerde de versterking van de Miss België-verkiezing van 1971

HENIN JUSTINE, tennisster, zie ook www.degrootstebelg.be

HUYGELEN STAN (1929-2001), viroloog, voor het sponsoren van onder meer de eerste vrouwendag, waarvan z'n echtgenote Lily Boeykens de organisatie droeg

IRIGARAY LUCE, internationaal gerenommeerd filosofe, maakte haar carrière in Frankrijk, maar geboren in Henegouwen. Niet weg te branden uit feministische theorievorming.

JANSON MARIE (1873-1960) alias Marie Spaak, eerste vrouw in de Senaat (1921), voor de Belgische Werklieden Partij

JOTTRAND LUCIEN (1804-1977) stelde in 1848 voor om het algemeen stemrecht toe te kennen aan mannen én vrouwen. Het duurde nog 100 jaar vooraleer zijn ideeën werkelijkheid werden.

KARLIN RÉGINE (1911-2002) alias Régine Orfinger, advocate, actief in het verzet tijdens WOII, beheerder van het Brusselse Collectif Contraception (in Gent werkte

het gelijkaardige Kollektief Anticonceptie) en zeer begaan met enerzijds de strijd voor een legalisering van abortus (ze verdedigde verschillende beklagden in abortuszaken) en anderzijds de mensenrechten (voorzitster van de Belgische Liga voor de Mensenrechten)

KIM SANDRA, won in 1986 het Eurosongfestival voor België

KINDT ADÈLE (1804-1884), schilder, onder meer van *La Révolution de 1830*

LA FONTAINE HENRI (1853-1943), specialist internationaal recht, senator, pacifist, en feminist, grondlegger van het Mundaneum, en – met zijn zus Léonie – bij de medeoprichters van Popelins Ligue belge, medeoprichter van de vrijmetselaarsorde *Le droit humain* waarin ook vrouwen welkom waren, oprichter en eerste voorzitter van het Bureau International de la Paix, Nobelprijs voor de Vrede (1913)

LAHBIB HADJA, nieuwsjournaliste bij de RTBF, maakte onder meer reportages over Afghanistan en Palestina

LALLEMAND ROGER, socialistisch politicus, als voorzitter van de Commissie Justitie van de Senaat (1988-1999) een van de drijvende krachten achter de gedeeltelijke legalisering van abortus en euthanasie. Zie ook Lucienne Michielsens.

LAMBRECHTS ESTHER alias **La Esterella**, zangeres die internationaal carrière maakte en in de jaren '80 een comeback in Vlaanderen beleefde

LEGOT MARGUERITE (1913-1977) alias Marguerite De Riemaecker, eerste vrouwelijke minister in België (1965) voor het nieuwe departement Gezin en Huisvesting

LOBE VOGELINA (1912-1996) alias Vogelina Dille-Lobe, actief binnen de Socialistische en de Socialistische Vooruitziende Vrouwen, hoofdredactrice van *Stem der Vrouw* (1936-1968)

LOPPA LINDA, directrice van het Modemuseum in Antwerpen, in 2002 door *Time* genoemd als één van de 25 meest invloedrijke figuren in de modewereld

LOVELING VIRGINIE (1836-1923), schrijfster van gedichten en romans (*Het revolverschot*) en van een recent uitgegeven dagboek over de Eerste Wereldoorlog

MAES NELLY, politica (VU/Spirit), verdedigde in 1971 als jong kamerlid met zoveel vuur het recht om haar eigen naam – en niet die van haar echtgenoot – te gebruiken dat ze minister Louis Major de uitroep “wijven moeten niet zoveel complimenten maken” ontlokte

MAES PATTIE, ICT-ontwerpster Massachusetts Institute of Technology

MANTEAU ANGÈLE, oprichtster en hoofd van uitgeverij Manteau die een keure aan Vlaamse auteurs uitgaf en de meest invloedrijke literaire uitgeverij van het 20ste eeuwse Vlaanderen wordt genoemd. Manteau kreeg de titel van barones en in 2003 de Gouden Penning van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten

MARCKX PAULA, directrice van de Antwerp Business Airport Club International (Abaci) beter bekend als de luchthaven van Deurne

MERTENS FÉLICIE, voor de aangrijpende tekeningen die ze maakte tijdens haar gevangenschap in het concentratiekamp Ravensbrück

MICHELSENS LUCIENNE (1926-1995), alias **Lucienne Herman-Michielsens**, bereidde wetswijzigingen voor inzake vrijmaken anticonceptie, strafbaarheid overspel, echtscheiding en gaf haar naam aan de wet die legale abortus mogelijk maakte (zie ook Roger Lallemand)

MINEUR MARIE, vakbondsvrouw (eind 19de eeuw), gaf haar naam aan de Franstalige Dolle Mina's (zie ook Roos Proesmans)

MOKE MARIE (1811-1875) alias **Marie Pleyel**, een van de beroemdste concertpianistes uit de Romantiek, gaf les aan het Brusselse conservatorium. Haar beslissing om te trouwen met de pianofabrikant Pleyel dreef componist Hector Berlioz bijna tot een theatrale drievoudige moord en zelfmoord.

NAGELS MARIA (1903-1992), verliet de KAV om in 1947 de Syndicale Dienst voor Vrouwen op te richten binnen het ACV. Onder haar leiding en die van haar opvolgster Sara Masselang werden een vrouwelijk actieprogramma en in 1966 een *Statuut van de werknemers* opgesteld.

NAHON ALICE (1896-1933), dichteres

NEVEJEAN YVONNE (1900-1987), leidde het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn tijdens WO II en redde meer dan 4000 joodse kinderen van de deportatie

OUWERX JANE (1870-1952) alias **Jane Brigode**, lid van de Ligue belge du Droit des Femmes van Popelin en later van de Vrouwenraad. Werkte vooral aan de uitbreiding van de rechten van gehuwde vrouwen, schreef onder meer voorontwerpen van wet (door mannelijke medestanders ingediend in Parlement) die gehuwde vrouwen recht gaven getuige te zijn bij burgerlijke stand, voogd en lid van familieraad te zijn. Actief in organisaties voor vrouwenstemrecht. Een van de eerste vrouwelijke burgemeesters in België

PEERS WILLY (1924-1984), arts, voorstander van anticonceptie en abortus, in 1973 aangehouden voor het uitvoeren van abortus, waarop massaal gemobiliseerd werd voor z'n vrijlating en het legaliseren van abortus

PETIT GABRIELLE (1893-1916), verzetstrijdster, gefusilleerd tijdens WO I, er groeide een ware mythe rond haar figuur, zie www.degrootstebelg.be

PEPELIN MARIE (1846-1973), *founding mother* Belgisch feminisme. Begon als onderwijzeres op de school van Gatti de Gamond, studeerde vervolgens rechten en werd eerste vrouwelijke jurist in België, maar kreeg geen toestemming om het beroep van advocate uit te oefenen. Het vonnis hierover verwees uitdrukkelijk naar haar vrouw-zijn. Richtte daarop met enkele

medestanders (m/v) de Ligue belge du Droit des Femmes op (1893). Stichtte in 1905 de Nationale Vrouwenraad van België. Ze stierf vooraleer vrouwen werden toegelaten tot de balie (1922).

POPP CAROLINE (1808-1891), journaliste en hoofd van het liberale dagblad *Le journal de Bruges*

PROESMANS ROOS (1943-2002), juriste en licentiate ruimtelijke ordening, initiatiefneemster van Dolle Mina Vlaanderen (zie ook Marie Mineur), waarmee het feminisme mediageniek werd

ROSSEELS MARIA (1916-2005) schrijfster en journaliste, vooral bekend met *Dood van een non* (1961, verfilmd in 1975). Eredoctoraat van de K.U.Leuven (1981) en – als eerste vrouw – driejaarlijkse Oeuvreprijs van de Vlaamse Gemeenschap (1984).

SCHOUWENAARS MARIA CHRISTINA (1907-1995) opvoedkundige en rijksinspectrice voor onderwijs, kreeg zowel in Nederland als in Vlaanderen bekendheid met haar ideeën over meisjesopvoeding en -onderwijs, brak in de jaren '40 en '50 een – voorzichtige – lans voor seksuele opvoeding. Werkte in het Antwerpse stadsonderwijs samen met Mathilde Schroyens (zie verder)

SCHROYENS MATHILDE (1912-1996), eerste vrouw aan het hoofd van "'t Stad". Als Antwerps schepen van onderwijs van had ze eerder al het stedelijk onderwijs gemoderniseerd en er seksuele voorlichting in het les-pakket laten opnemen

SEMER PAULA, radiopionierster bij de NIR en de BRT, producer, productieleider en later senatrice

SERRUYS YVONNE (1873-1953), beeldhouwster, werkte eerst in België en vervolgens in Frankrijk, waar ze jaarlijks exposeerde in Parijs. Onder de talrijke opdrachten die ze kreeg waren er ook voor publieke monumenten, in en buiten Frankrijk

SMET MIET, eerste regeringslid dat belast werd met het gelijkemansbeleid m/v, eerst als staatssecretaris voor Leefmilieu en Maatschappelijke Emancipatie, later als minister van Arbeid en Tewerkstelling. Oprichtster van de drukkinggroep Vrouw en Maatschappij binnen de toenmalige CVP.

STENGERS ISABELLE, hoogleraar filosofie aan de ULB, won de Grand Prix de Philosophie van de Académie française (1993) en werkte in een vroeger leven samen met Nobelprijswinnaar Ilya Prigogine (die is genomineerd voor DGB)

STEUX EMILIE (1908-1986) alias **Emilienne Brunfaut**, socialistische vakbondsvrouw, drijvende kracht achter de vrouwencommissies binnen de FGVB, eerste vrouwelijke afgevaardigde naar een conferentie van de Internationale Arbeidsorganisatie (1935), medeoprichtster Rassemblement des Femmes pour la Paix in 1947, Franstalig voorzitter van het Belgisch Comité opgericht naar aanleiding van het UNO Jaar van de Vrouw (1975)

STUCKENS TILLY, journaliste, voornamelijk bij De Standaard, had veel aandacht voor berichtgeving over

sociaal-maatschappelijke thema's, waaronder de vrouwenemancipatie

TASSIER SUZANNE (1898-1956), historica en een van de eerste vrouwelijke hoogleraren in België (ULB vanaf 1945), schreef onder meer *Les démocrates belges de 1789*, nog steeds beschouwd als een standaardwerk. Stimuleerde actief het wetenschappelijk onderzoek van vrouwen

VAN BROECKHOVEN CHRISTINE, onderzoekster naar zenuwziekten bij volwassenen, met name Alzheimer, hoofd van toonaangevend laboratorium moleculaire biologie UA, zie www.degrootstebelg.be

VAN DEN PLAS LOUISE (1877-1967), richtte in 1902 (met journalist René Henry en volksvertegenwoordiger & burgemeester van Ieper René Colaert) het Féminisme Chrétien de Belgique op, ijverde met o.m. Jane Brigode voor vrouwenstemrecht in de Fédération belge pour le Suffrage des Femmes. Zie ook Cyrille Van Overbergh en Jane Ouwerx

VAN der GROEN DORA, actrice en toneelregisseur. Na een toneelcarrière bij o.m. KNS en de Brusselse KVS maakte ze in 1961 de overstap naar de televisie. Zij schitterde in producties als "Meeuwen sterven in de haven" (1955), en "Wij, Heren van Zichem", en speelde in films als "Rolande met de Bles,"Malpertuis" en "Dwaallicht". Vanaf 1978 werd ze artistiek leider van de toneelafdeling van het Koninklijk Vlaams Muziekconservatorium in Antwerpen.

VAN DIEST ISALA (1842-1916), eerste vrouwelijke arts in België, medeoprichtster van de Ligue belge du Droit des Femmes (zie ook Popelin en Frank)

VAN DUUREN LOUISE (1875-1938), alias Louise De Craene-Van Duuren, oprichtster van Porte Ouverte, de Belgische afdeling van Open Door (1929), waarmee ze het recht van vrouwen op betaald werk verdedigde (zie ook Adèle Hauwel)

VAN GOETHEM NICOLE (1941-2000), oscarwinnares met de korte animatiefilm *Een Griekse Tragedie* (ze maakte ook nog *Vol van gratie* en – na haar dood afgewerkt – *L.A.T.*), ontwerpster van talrijke vrouwendagaffiches.

VAN OPENDENBOSCH PAULA, alias **Paula D'Hondt**, staatssecretaris en minister (CVP) maar vooral bekend als Koninklijk Commissaris voor het Migrantenbeleid (1889-1993)

VAN OVERBERGH CYRILLE (1866-1959): jurist, katholiek politicus (senator, minister van staat), gaf z'n steun aan Louise Van den Plas' Féminisme Chrétien de Belgique, sprak in 1912 in Brussel het Internationaal Feministisch Congres toe en schreef enkele pamfletten voor het vrouwenstemrecht.

VAN PARYS GERMAINE (1893-1983), (pers)fotografe

van SAKSEN COBURG LOUISE (1858-1924), prinses met pit, leefde volgens motto "brave meisjes komen in de hemel, stoute meisjes komen overal"

VAN USSEL JOS (1918-1976), historicus, ethicus en vooruitstrevend seksuoloog, belangrijk figuur in de 'seksuele revolutie' in Vlaanderen, gaf z'n naam aan het vormingscentrum van Sensoa

VANDERVELDE EMILE (1866-1938), leerde in Duitsland een vrouwvriendelijke strekking van het socialisme kennen. Strateeg genoeg om het vrouwenstemrecht op te offeren aan het Algemeen Enkelvoudig Mannenstemrecht, maar ook oprichter van de Socialistische Vooruitziende Vrouwen, de grootste socialistische vrouwenorganisatie. Zie ook *www.degrootstebelg.be*

VERFAILLIE CATHERINE, stamcelonderzoekster, oprichter Stem Cell Institute Minesota, eredoctoraat KULeuven in 2004

VERHAEGEN JULIETTE (?-1955) alias Juliette Carton de Wiart, gaf het Belgische jeugdbeschermingsrecht mee vorm, geïnspireerd op ideeën uit de Verenigde Staten

VERMEYLEN PIET (1904-1991), socialistisch politicus, maakte als minister van onderwijs het rijksonderwijs gemengd en was lid van het Actiecomité Gelijk Loon voor Gelijk werk (zie ook staaksters FN)

WAUTERS ANN, beste Europese basketbalspeelster

WÉRY MARTHE (1930-2005) kunstenares. Werkte sinds de jaren zeventig in monochromie waarbij ze talrijke lagen werf op elkaar aanbracht, en verkende zo licht en kleur. Ze vertegenwoordigde België op de Biënnale van Venetië (1982), kreeg een retrospectieve in het

Paleis voor Schone Kunsten (2001), werd in datzelfde jaar aangezocht om één van de drie hedendaagse kunstwerken in het Koninklijk Paleis van Brussel te realiseren en hield in 2004 een laatste grote tentoonstelling in het Musée des Beaux-Arts van Doornik.

WISKE, eihoofdig keikopje

WITTE ELS, historica, eerste vrouwelijke rector (VUB) en eerste vrouw in Raad van Bestuur van de BRT

Bijlage 2

Advies nr. 54 van de Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen van 13 september 2002 betreffende de islamitische sluier

1. INLEIDING

Het op school of op het werk dragen van tekens of kledij waaruit duidelijk de geloofs- of filosofische overtuiging van de drager blijkt, heeft in België tot een slepende controverse geleid die nu en dan in de media oplaait en de publieke opinie weet te beroeren.

Tot zover de theorie, want in de praktijk draait de kwestie steevast rond het dragen van de Islamitische sluier, een zaak waar per definitie alleen vrouwen bij betrokken zijn. In dat opzicht acht de Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen het nodig om de volgende opmerkingen en aanbevelingen te formuleren.

2. OVERZICHT VAN DE RECHTSPRAAK

Aangezien geschillen m.b.t. het dragen van de Islamitische sluier voor rechtbanken kunnen worden beslecht, kan een kort overzicht van de rechtspraak een eerste aanzet betekenen in deze kwestie.

2.1. Op school

2.1.1. In België heeft de rechtspraak uitsluitend betrekking op leerlingen. Het gaat uitsluitend om uitspraken in kortgeding, gelet op het dringend karakter van de toestand (weigering leerlingen tot de lessen toe te laten of in te schrijven voor een cursus). Het Hof van Cassatie en de Raad van State hebben de gelegenheid niet gehad zich hieromtrent uit te spreken.

Voor het officieel onderwijs gaan de uitspraken tot op heden meestal in de richting van een verbod op het dragen van een sluier¹, waarbij hoofdzakelijk wordt verwezen naar het neutraliteitsbeginsel.

Datzelfde geldt voor het confessioneel onderwijs², maar daar wordt in de rechtspraak verwezen naar de vrijheid van de schoolinstelling om de regels vast te stellen overeenkomstig het pedagogisch project. Die vrijheid is bevestigd door het Arbitragehof³, op voorwaarde dat geen onjuiste criteria worden gebruikt die, volgens het Vlaams decreet van 25 februari 1997 inzake het basisonderwijs, “de menselijke waardigheid aantasten”.

2.1.2. Aangezien het dragen van de Islamitische sluier een probleem vormt in tal van Europese landen, hoeft het niet te verbazen dat de kwestie ook in verband is gebracht met de Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens. In het geval *Karaduman vs. Turkije*, besliste de vroegere Europese Commissie voor de Mensenrechten op 3 mei 1993⁴ dat het verbod op het dragen van een sluier, op grond van het beginsel van het ongebonden karakter van het academische onderwijs, de godsdienstvrijheid niet schond (art. 9, § 1 van het Verdrag).

Deze uitspraak had betrekking op een leerlinge, maar recenter heeft het Hof zich uitgesproken over de ontvankelijkheid van een verzoek van een leerkracht. In zijn arrest van 15 februari 2001, *Dahlab vs. Zwitserland*⁵, acht het Hof het verzoek onontvankelijk op basis van artikel 9, § 1 van het Verdrag en het gaat er daarbij van uit dat de beperking van de godsdienstvrijheid onontbeerlijk is, rekening houdend met de boodschap van vrijheid, respect voor de anderen en vooral van gelijkheid en non-discriminatie die de lesgevers in een openbare school naar hun leerlingen toe moeten uitdragen. Het Hof acht het verzoek ook onontvankelijk op grond van artikel 14 aangezien het verbod ook zou gelden voor een man indien die zou verschijnen in een kledij waarmee hij zich duidelijk tot een bepaalde godsdienst zou bekennen.

2.1.3. Tot slot, is het ook vermeldenswaardig dat de “Conseil d’Etat” in Frankrijk, na ettelijke geschillen rond leerlingen, in het arrest *Kherouaa* van 2 november 1992 recht heeft gesproken en daar later nooit meer is op

teruggekomen. Principieel komt het erop neer dat de ongebondenheid van de openbare scholen veronderstelt dat de religieuze overtuiging van de leerlingen wordt gerespecteerd, zodat iedere algemene verbodsbepaling op het tonen door de leerlingen van de uiterlijk religieuze tekens onwettig is, terwijl de bijzondere omstandigheden waarin sommige schoolactiviteiten verlopen toch een verbod kunnen rechtvaardigen.

Uit het onderzoek van deze rechtspraak lijkt de Belgische rechtsleer te besluiten dat de naleving van de grondwettelijke regels en van de internationale engagementen België ertoe nopen het standpunt van de Franse “Conseil d’Etat”⁶ bij te treden.

2.2. In het sociaal recht

Het tonen van filosofische of religieuze overtuigingen op het werk, of in die context, leidt in België vrij zelden tot arbeidsrechtelijke uitspraken; vaker komt het tot uitspraken inzake de ziekte- en invaliditeitswetgeving. Ongeacht de kwestie van de vrouwenkleding in de Islam, vinden wij een aantal uitspraken ten gunste van de godsdienstvrijheid⁷.

3. EEN COMPLEX DEBAT NIET VEREENVOUDIGEN

Het uiteenlopende karakter van de in de rechtspraak geformuleerde standpunten is slechts een weerspiegeling van de complexiteit van het probleem. De Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen heeft noch de

roeping noch de pretentie om in deze de knoop door te hakken maar hij meent te moeten waarschuwen voor gemakkelijksoplossingen die eerder dan de zaken te verhelderen, ze veeleer nog ingewikkelder maken.

3.1. *Eerst en vooral vormt de sluier slechts een uiterlijk teken van de Islam als maatschappelijk fenomeen. Hij is niet enkel kenschetsend voor de wijze waarop men zich bekent tot een godsdienst maar ook tot de cultuur van de Islamitische gemeenschappen.*

Zulks wordt thans echter bepaald door internationale factoren maar tevens door de omstandigheden waarin de integratie van die gemeenschappen in onze Westerse samenleving verloopt. De diepgaande controversie rond de genderverhoudingen binnen de Islam kan zeker niet door externe waarnemers worden opgelost.

3.2. *In het licht van dergelijke onzekerheden gaat de in de Westerse grondwetten of in het Europees Verdrag inzake de Mensenrechten verankerde basiswaarde van tolerantie natuurlijk leiden tot een houding van cultureel relativisme, die makkelijk kan ontaarden in schuldige onverschilligheid wanneer sommige elementen van een bepaalde cultuur de basisrechten van de mensen schaden, hun fysieke integriteit inbegrepen⁸. Toch moet men ook niet in het andere uiterste vervallen en culturele, onderling niet vergelijkbare eigenschappen, ongenueanceerd gaan veroordelen.*

3.3. *Hoewel overheidsinstellingen omwille van die tolerantie volstrekt neutraal horen te zijn, mag zulks niet uitmonden in een streven naar uniformiteit. Veel te vaak is het*

formuleren van algemene regels maar een uiting van onverschilligheid ten aanzien van de realiteit van de personen voor wie die regels bestemd zijn; de promotie van een abstracte realiteit wordt slechts gerealiseerd ten koste van een verregaande intellectuele oneerlijkheid.

4. AANBEVELING

Herhaaldelijk heeft de Raad beklemtoond dat de wetgever in zijn pogingen om discriminatoire⁹ situaties te rechtten, voldoende rekening moest houden met de standpunten van de directe betrokkenen.

Zulks geldt met name ook ten aanzien van de sluiert. Diverse onderzoeken¹⁰ hebben aangetoond dat de betrokken meisjes en vrouwen in deze sterk uiteenlopende houdingen aannemen. Slaat de overheid deze uiteenlopende meningen in de wind en wil zij een eenheidsoplossing opleggen die stoelt op het beginsel van de gendergelijkheid dan is de kans groot dat de genderongelijkheid, waarmee de betrokkenen zowel in hun milieu van oorsprong als in de het milieu waarin ze hier terecht komen worden geconfronteerd, nog aanzienlijk toeneemt.

Met andere woorden:

- > indien het dragen van de sluiert zowel door de betrokkenen als door de neutrale waarnemers als een individuele keuze wordt ervaren (zoals bij die Zwitserse leerkracht, die nooit is beschuldigd van proselitisme), lijkt verdraagzaamheid aangewezen;

- > indien het dragen van de sluiert door de betrokkenen wordt gezien als een vorm van emancipatie, die het hen mogelijk maakt om tegelijkertijd geïntegreerd te blijven in hun milieu van oorsprong en te voorkomen dat dit milieu zich zou gaan verzetten tegen de inspanningen die zij doen om geïntegreerd te geraken in de maatschappij waarin zij hier zijn terecht gekomen en daarin een plaats te verwerven, dan mag geen enkele kunstmatige hindernis tegen die strategie worden opgeworpen;
- > indien de betrokkenen het dragen van de sluiert zien als een uiting van onderdrukking door hun milieu van oorsprong, dan is het de taak van de overheidsinstellingen hier hen daarbij alle hulp te bieden die nodig is, maar die instellingen mogen dan niet volstaan met beginselverklaringen die zonder praktische tenuitvoerlegging blijven.

Voetnoten Advies 54

1. Voorbeeld, het Hof van Beroep van Luik, 23 februari 1995, J T, 1995, p.720, opm. L L Christians

2. Voorbeeld, de Rechtbank van Eerste Aanleg van Gent (kortgeding), 25 maart 1994, RG nr. 202/94, vertaald in het Frans in het Journal du Droit des Jeunes (België), nr. 139, 1994, p.31, Noot J. Jacqmain.

3. Arrest nr. 110/98 van 4 november 1998, B.S. 19 november; RW.,1998-99, p. 1242 en de commentaar van A. Vandaele en E. Claes, *ibid.*, p. 1235; JDJ., nr.182, 1999, p., opm. J. Sambon.

4. J.D.J. (Frankrijk), nr. 147, 1993, p.39, opm. O. De Schutter.

5. J.D.J. (België), nr. 215, 2002, p. 42, opm. J Jacqmain.

6. B. Bléro, “ Du droit d’extérioriser son appartenance religieuse à l’école. L’interdiction du foulard islamique face à la liberté de religion”, *Revue du droit des étrangers*, nr. 87, 1996,p.3

7. Arbeidsrechtbank van Charleroi, 26 oktober 1992, Soc. Kron., p. 84; Arbeidsrechtbank van Hasselt, 1 maart 1995, Soc. Kron., 1996, p.409, opm. M. Palumbo en C. Radermecker, *Arbeidshof van Antwerpen*, 16 mei 1999, Soc. Kron., 1999, p. 79.

8. Zie ook Advies nr. 18, d.d. 13 juni 1997 van de Raad betreffende de genitale verminkingen.

9. Zie advies nr. 44 van 26 juni 2001 omtrent het voorontwerp van wet betreffende de bescherming van de werknemers tegen geweld, pesterijen en ongewenst seksuele gedrag op het werk.

10. Lees daarover K. Hanson “Over het hoofd van Fatima”, *Tijdschrift voor de Rechten van het Kind*, juni 1994, p.2.

Nota's

Nota's
